Яніна ГЕШЕЛЕС

ОЧИМА ДВАНАДЦЯТИРІЧНОЇ ДІВЧИНКИ

ДУХ І ЛІТЕРА

Janina HESCHELES

OCZYMA DWUNASTOLETNIEJ DZIEWCZYNY

KRAKÓW, 1946

ЯНІНА ГЕШЕЛЕС

ОЧИМА ДВАНАДЦЯТИРІЧНОЇ ДІВЧИНКИ

Переклав Андрій Павлишин

КИЇВ 2011

УДК: 947.783.084.8(=411.16)

Всеукраїнський єврейський благодійний фонд
«Хесед-Ар'є»

Г 456 **Гешелес Яніна.**
ОЧИМА ДВАНАДЦЯТИРІЧНОЇ ДІВЧИНКИ –
К.: ДУХ І ЛІТЕРА . 2011. – 96 с.

Читачеві пропонується документальна оповідь дівчинки, врятованої з Янівського ґето (Львів). Спогади написані нею одразу ж після звільнення Львова від нацистів. Текст читається з неослабною напругою та інтересом також і завдяки явному літературному хисту оповідачки.

Видавці – *Костянтин Сігов, Леонід Фінберг*

Відповідальна за випуск – *І. Бєлоус*
Переклад – *А. Павлишин*
Редактор – *В. Богуславська*
Коректор – *Т. Шкарупа*
Комп'ютерна верстка – *Г. Ліхтенштейн*

ISBN 7-187-378-966-978

Ми безмежно вдячні Яніні Гешелєс, яка надала нам згоду на видання її «Спогадів» українською та російською мовами, а також установам, які сприяли виданню цієї книги:

Фонду «Пам’ять, Відповідальність, Майбутнє» (Німеччина),

Асоціації єврейських організацій та громад України ВААД (Україна),

Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства (Україна).

А. Діанова
Директор ВЄБФ «Хесед-Ар’є»

Спогади Яніни Гешелес передала Євр[ейській] історичній комісії краківська «Рада допомоги євреям». Цей рукопис складається із трьох зшитків, списаних розгонистим, чітким почерком (подекуди олівцем, подекуди чорнилом). Загалом він містить 67 аркушів зшиткового формату (списані 132 сторінки).

Текст складається з двох цілісних фрагментів. Адже спершу Яніна написала спогади про останні місяці перебування в Янівському таборі. Завершивши їх, вона взялася за інші: від того моменту, коли розпочалася німецька окупація. В цій останній роботі, дійшовши до періоду, який був темою перших спогадів, вона, звісно, повторює вже повідомлені факти. Тому прикінцеву частину другого твору ми замінили повним викладом першого фрагменту. Окрім того, відпали перші дві сторінки, які не стосуються німецької окупації. Сам текст наведений без жодних змін. Виправлено тільки орфографічні помилки, натомість не виправлено ні синтаксичних, ні жодних інших. Окрім того, залишено незмінними всі семантичні особливості. Назва походить від редакції. Текст опрацювала Марія Гохберґ-Мар'янська, яка поділила його на розділи та підготувала вступ і примітки, вміщені внизу сторінки.

Авторка написала ці спогади, коли їй було дванадцять років. Тепер їй минає п’ятнадцять. Коли їй запропонували переглянути коректуру, вона захотіла внести низку змін, переважно стилістичних. Скажімо, прийменники «iż» авторка конче хотіла змінити на «że», а також усунути цілу низку виразів (скажімо, «rozrywaliśmy się», утворене від іменника «rozrywka», тощо). З огляду на фундаментальні причини ми не змогли задовольнити прохання авторки, а лише запевнили її, що читач погодиться, що тепер, будучи старшою на три роки, вона написала би значно вправніше.

Редакційна колегія польського видання

Передмова до польського видання

Ще одне врятоване людське життя, життя дитини, вирване із табору смерті, – крапля в незмірному морі злочину. Вирішальну роль тут відіграла не випадковість, а свідома, цілеспрямована, скрупульозна «робота», яка стала наслідком щасливої приналежності 11-річної дівчинки до людей літератури, до людей, заражених у Янівському таборі (у Львові) «літературною бацилою»[1]. Та бацила, яка в умовах одного із найжахливіших гітлерівських таборів щодня і щогодини могла принести загибель, – для малої Янки Гешелес стала життєдайною бактерією.

Яким було б існування цієї дитини серед сотень в'язнів Янівського табору, якби не туга за поезією, прагнення увічнити – як вона пише – «у віршиках без рими»[2] – те, що діялося навколо?

---

[1] Пор.: *Borwicz M.* Literatura w obozie // Książki Wojewódzkiej Żydowskiej Komisji Historycznej w Krakowie. – Nr. 5.

[2] Деякі з цих «віршиків» будуть опубліковані в антології «Pieśń ujdzie cało [Пісня врятується]» у видавництві Центральної єврейської історичної комісії.

Дівчата з її групи, котрим вона декламує власні вірші на «вечорницях», які вони влаштовували при світлі палаючих на «Пісках» трупів, звернули на неї увагу Борвича[3]. Таким чином постав контакт між малим в'язнем і групою, яка працювала у підпільній табірній організації. У спогадах Янки повторюються прізвища Іліана, Вармана, Ґрюнів, Якубовичів, Френкеля, Кляйнмана – тобто усіх тих, кого пов'язували узи таємної діяльності.

Думка про долю дитини, яка відчуває глибше й виразніше, ніж можна сподіватися від десятирічної дівчинки, кинутої самотньо у вир жаху, не полишала мазунчика долі, якому вдається вибратися живим із табірного пекла. Однією з перших турбот «Іліана» після його приїзду до Кракова стає справа порятунку Янки з Янівського табору. Там, на місці, залишилися прототоровані шляхи й контакти, а за решту взялася краківська Рада допомоги євреям. У серпні 1943 року наша зв'язкова виїжджає до Львова, зустрічається з Варманом і домовляється з ним про час і місце операції. З табору вийшли та були доставлені до Кракова Янка і «Ельжбета». Перша залишається у Кракові, а через кілька тижнів після приїзду отримує від нас у подарунок сірий зшиток і олівець.

Той сірий зшиток, списаний виразним дитячим почерком, щасливо зберігся, бо його

---

[3] Пор.: Borwicz M. Literatura w obozie // Książki Wojewódzkiej Żydowskiej Komisji Historycznej w Krakowie. – Nr. 5.

переносили з місця на місце, і так само, як його авторку, хоча й не разом із нею, – ретельно охороняли. То були роки, про які без розлогих пояснень і так відомо, що часто для смертного вироку вистачало шматка паперу із записаними на ньому кількома словами підозрілого змісту. На кількадесятьох сторінках спогадів Янки Гешелес усе зрозуміло, просто і аж ніяк не підозріло... Годі було пояснити 12-річній дівчинці, втікачці з Янівського табору, що вона мусить писати обережно, і в такий спосіб стриножити у ній найголовніше: дитячу щирість.

Уже перші сторінки цього зошита засвідчили справжню вартість спогадів, написаних із дитячою безпосередністю, безумовним талантом і майстерним володінням літературною формою, зрештою, – із принципово важливою, вірною пам'яттю про події, підпертою точними датами й прізвищами. Тому також, – попри те, що часи були гарячі, і сам лише порятунок життя індивіда наражав на небезпеку ціле коло людей, – ми не завагалися підлити олії у вогонь, і Янка була спровокована написати свої спогади уже через кілька тижнів після втечі з табору.

Тільки тепер ми можемо повною мірою оцінити той факт, що вона писала «по гарячих слідах», доки нові переживання – роки, проведені «на волі», не затерли ще в ній жодної з отих подій. Винятково щасливо трапилося так, що у першому своєму помешканні у Кракові дівчинка мала повну свободу й не мусила, – принаймні перед господарями, – брехати і вдавати, що вирішальним чином дозволило їй настільки

спокійно й докладно реконструювати власні переживання.

Не обійшлося, звісно, без прикрощів. Малий в'язень, дівчинка, врятована з табору, вона надміру оптимістично ставилася до проблеми власної безпеки. Яніна підсвідомо це продемонструвала вже першого дня свого перебування у Кракові, про який пише наприкінці спогадів: «Я не могла собі усвідомити, що лягаю в ліжко в кімнаті, і ніхто не порушує тиші»... Після пережитого в Янівському таборі, такі три поняття, як «кімната», «ліжко» і «тиша», одразу стали для Янки означеннями безпеки, в той час, коли для нас то були просто реквізити спокою. Цим також була зумовлена своєрідна безтурботність, а навіть легковажність, із якою вона у своєму першому помешканні (наша кімната була тільки кількаденним перехідним етапом) розкидала тут і там, вкладала поміж сторінками читаної книжки папірці, списані віршами завше подібного змісту: табір, «Піски» – смерть, туга за матір'ю – Белжець...

Одначе спогади були написані та вирушили у свої конспіративні мандри іншими, ніж авторка, шляхами. Ми повною мірою усвідомлювали вагу й документальну вартість цього скромного зошита. Упродовж майже півтора року – від вересня 1943 до визволення – його багато разів квапливо пакували разом з іншими документами, коли вже от-от «земля горіла» навколо конспіративної криївки, переносили з місця на місце, і він вдало пережив війну.

Янка також неодноразово міняла помешкання і… машкару. Після кількох місяців спокою

почалися звичні «переселення». Отож Яніна побула дочкою польського офіцера і єврейки (там треба було саме так!), відтак після варшавського повстання стала загубленою варшавською дитиною, і я вже навіть майже нічого не розповідала про неї новій господині, покладаючись на фантазію самої дівчинки, врешті, останні місяці війни вона пережила в добрій, сердечній атмосфері в дитячому притулку, переведеному зі спаленої Варшави до Пороніна, під наглядом Ядвіґи Стшалецької, котра в громаді сиріт сховала і врятувала у притулку десяток єврейських дітей.

Спогади ці виходять у світ у своїй першій та єдиній іпостасі, без жодних змін і виправлень. У простій і стислій формі тут були схоплені ті проблеми життя і смерті євреїв під гітлерівською окупацією, про які нині стільки пишуть і говорять, користуючись готовими матеріалами, інтерв'ю, всією вже доволі значною бібліографією. Янка, котра писала у своєму куточку, ховаючи зошит при звуках кожного дзвінка чи стукоту кроків на сходах, створила документ значної історичної та рідкісної психологічної ваги. Єврейська історична комісія записала вже чимало розмов із дітьми, деякі з них шокують своїм змістом. Слід, утім, зазначити різницю: діти, які дають свідчення перед комісією, висловлюються у невимушеній бесіді. Атмосфера жаху залишилася в минулому, нинішній день – це день безпечний і цілком інший за наповненням. Янка, пишучи спогади, перебувала все ще в отому табірному світі. Щоразу, зустрічаючись із нами, вона питала про звістки «звідтіля».

І попри високу внутрішню зібраність, мабуть, усвідомлювала щоденну небезпеку свого нового життя, тим більше, що ми нічого від неї не приховували. Тож тим більше гідна уваги в цих спогадах зрілість у схопленні певних проблем і дистанціювання у ставленні до справ найбільш особистих і все ще кровоточивих.

На тлі наростаючої з кожним днем нової реальності в ґето, а відтак у таборі, усталюється і кристалізується внутрішня постава дівчинки, приреченої на сирітську долю, – дитини, яка пережила смерть батька й матері та на власні очі бачила смерть сотень людей. Виразно схоплений «новий порядок»: сточування одних і нова ієрархія інших, – отож, вуйко Янки завдяки протекції та хабарові отримує посаду асенізатора, натомість перукар, котрий голить німця-коменданта міста, може інших, простих смертних, викинути з помешкання...

Заповітом стали для неї слова батька, останні його живі слова, коли він прощався з Янкою у брамі чужого будинку, сповнений лихих передчуттів: «...не плач; плач – то приниження в нещасті й у щасті...». І Янка пише: «…коли нікого не було поруч, [я] безперервно плакала», проте пізніше, із самого дна табірного пекла, лунає така вкрай характерна фраза про групу дівчат, з якими вона ходила до лазні за дротяною огорожею: «Дорога була дуже прикра. Коли ми йшли містом, перехожі та діти витріщалися на нас. Не бажаючи виказати їм нашого жалюгідного стану, ми співали по дорозі веселі марші»...

Багато разів ми й тут бачили автомобілі, завантажені єврейськими дівчатами з ґето і табору,

які співали свої «веселі марші». Нерідко з цього приводу лунали коментарі – «співати їм, бачте, хочеться, нахабним єврейкам...». Так ось, одна з цих «нахаб», 11-річний в'язень, просто і ясно пояснює, про що йдеться цим співучим приреченим: «...не бажаючи виказати їм нашого жалюгідного стану...».

Таке уточнення певної лінії внутрішнього опору не народилося самопливом. Дівчинка, котра вештається табором, постійно перебуваючи поміж старшими, прислухаючись до розмов у «Іліана» на картонажній[4], засвоює погляди певної групи осіб, які протиставляють дикому варварству власні гарт і волю. Із цієї атмосфери народжується дитячий бунт проти байдужої постави приреченого на повішання у таборі та опір цій поставі, висловлений у фразі: «...не хочу бути такою героїнею, хочу жити, жити і не здаватися...». Мабуть, цим також була зумовлена висловлена нею тут, у Кракові, пропозиція узяти її «допомагати» в конспіративній діяльності; на цьому ж ґрунті виник задум придбати півлітрову пляшку з бензином і сховати її в білизні, адже після варшавського повстання багато говорилося про героїзм дітей, котрі ішли з пляшками бензину на танки...

Публікуючи ці спогади, дуже скромно освітлені ззовні, ми віримо, що вони стануть не лише історичним документом і не лише одним із численних звинувачень проти гітлерівських злочинів, а й матеріалом для психологів-вихователів,

[4] Одна з табірних майстерень.

які сердечно й мудро поміркують над тим, що слід зробити, що слід дати цим дітям, не за літами зрілим, глибоко зраненим і надзвичайно вразливим.

Марія Гохберґ-Мар'янська

Передмова до українського видання

Від декількох місяців тільки те й роблю, що читаю спогади: спогади свідків українського голоду; українських і російських жінок, які пережили 1920–1940-і роки; галицьких українців, поляків та євреїв про радянську окупацію 1939–1941 років; спогади польського в'язня ҐУЛАҐу Ґустава Герлінґи-Ґрудзінського; китайців про великий голод 1959–1962 рр. А також спогади, які Ви зараз тримаєте у руках – Яніни Гешелес, єврейської дівчинки зі Львова, яка пережила Голокост.

Читати ці спогади тяжко. Але й перестати не можна. Як лікар не може відвертатися від найогидніших хвороб, так саме історик не має права звертатися до одних лише приємних сюжетів. Лікар, лікуючи, може спричиняти біль. Так само історичні дослідження можуть іти врозріз із колективною пам'яттю. Ба більше – часто вони становлять для неї пряму й безпосередню загрозу. Бо колективна пам'ять перетворює минуле на зручний споживчий продукт. У ній минуле слугує ніби доказом нашої правоти. За її, правоти, торжество, звісно, треба було платити людськими

жертвами, а навіть час від часу самим вдаватися до насильства. Але це насильство, як і його жертви, були тою виправданою, хоча й великою ціною, яку треба сплатити за сьогоднішні досягнення.

Спогади, які я читаю, показують дещо інше: насильство було головним, а не побічним сюжетом нашої історії. І Голокост, і український та китайський голодомори, Волинська різанина, виселення кримських татар та інших народів, і, якщо хочете, Дарфур і Сребрениця – все це є приклади численних геноцидів, на які така багата сучасна історія.

Більшість цих прикладів походять зі Східної Європи, де роль насильства була особливо «творчою». Місцеві традиційні спільноти – доколгоспне українське село, східноєвропейський штетл, поселення кримських татар тощо – чи місцевий світ старих міст, де пліч-о-пліч жили різні культури, релігії й етноси, зникли тут не самі по собі, під впливом «історичного прогресу». Вони були викорінені, а їхніх мешканців виселили чи знищили.

Прикладом є історія Львова. Ніде подих сучасності не відчувається так сильно, як у великих містах. Міру їхньої модерності можна досить точно оцінити за доступністю сучасних міських структур – культурних та освітніх закладів, транспортних засобів, парків, ресторанів і кав'ярень, брукованих вулиць тощо – для пересічних мешканців. Якщо застосувати цей критерій до Львова, то перед Першою світовою війною він був не лише типовим модерним

містом – він був єдиним справді модерним містом серед усіх міст колишньої Речі Посполитої, включно з Варшавою, Краковом та Києвом.

Однак Львів становив виняток і з іншого боку: мало яке інше місто у Східній Європі відзначалося такою строкатістю населення. За середньовіччя тут жили аж п'ять великих етнорелігійних груп – поляків, українців (русинів), німців, євреїв та вірменів. У новіші часи етнічна структура Львова еволюціонувала у більш-менш стабільний тричленний польсько-українсько-єврейський поділ, в якому поляки становили трохи більше половини (50–55%). Ознакою ж модерності є однорідна культура. Такої однорідності було відносно легко досягнути в Парижі, Лондоні чи Берліні – столицях західних національних держав із сильною асимілюючою культурою та відносно однорідним населенням. Її тяжче було, однак, домогтися на Сході Європи, на землях місцевих багатоетнічних імперій чи пізніших національних держав, що постали на їхніх уламках.

«Тяжче» не означало «неможливо». Наприкінці австрійського правління (1867–1918), а ще більше за міжвоєнної Польщі (1919–1939) влада перейшла до польської еліти, і Львів таки ставав польським. Ця польськість була закріплена у нових назвах вулиць, пам'ятниках і монументах та польській мові, що прийшла на зміну німецькій, як мові політики і культури. Зміцнення польськості відбувалися, головним чином, за рахунок асиміляції місцевих міських меншин: німців, вірменів, євреїв та українців. Серед

останніх, однак набирала сили і зворотна тенденція: опір до польської асиміляції. Українці становили меншість у місті (10–15%), але більшість (бл. 65%) – у краї. Внаслідок ліберальних австрійських реформ з кінця XIX ст. демографічна перевага українців почала означати все більшу їхню політичну вагу. За таких обставин доля колись німецьких, а пізніше чеської Праги та естонського Талліна могла слугувати прообразом українського майбутнього Львова. Але Львів надто багато значив в уяві поляків, щоб вони згодилися його віддати українцям. Тому перша половина XX століття стала часом гострого польсько-українського протистояння. У 1918–1919 рр. воно набрало характеру відкритої війни, а під час Другої світової війни й у перші повоєнні роки призвело до взаємних етнічних чисток.

Місто стало українським щойно після Другої світової війни. Але якою ціною: Гітлер винищив євреїв, Сталін виселив поляків, і до кінця радянської влади чисельність обох груп серед львів'ян становила трохи більше одного відсотка! Найтрагічнішою була доля львівських євреїв – однієї з найбільших єврейських громад в Європі: вони завжди перебували між двох і більше вогнів. Безвихідність їхньої ситуації добре передає апокрифічна єврейська молитва з кінця першої радянської окупації: «Хай би ті (радянські війська) уже собі пішли, а ті (польська влада) не верталися, хай би той (Гітлер) не приходив, і хай би ми тут залишилися». З усіх прохань після війни здійснилося тільки одне: польська влада сюди

таки ніколи не вернулася. Однак на момент, коли у липні 1944 р. Червона Армія вступила до Львова й покінчила з німецькою окупацією, тут уціліло всього близько 3% від передвоєнної чисельності єврейської громади.

Яніна Гешелес була однією з тих, кому пощастило вижити. Її спогади мають особливу історичну вартість: вона писала їх зразу по свіжих слідах, з фотографічною точністю дитячої пам'яті. Тут напрошується порівняння зі щоденником Анни Франк. Кожне порівняння, однак, кульгає. Анна Франк разом із батьками і сестрою жила у сховку, аж поки він був викритий німецькою поліцією у серпні 1944 р. Тому з її щоденника ми майже нічого не знаємо ані про життя євреїв в окупованому місті, ані про обставини побуту та загибелі Франків у концтаборі. Спогади Яніни Гешелес стосуються переважно табірного життя, а також того насильства, котре супроводжувало її з перших днів війни. Життя Анни Франк у сховку позначене численними переживаннями й незручностями. Але вона і її родина мають книжки для читання, купують через знайомих харчі та ігри, й навіть вчаться заочно в університеті. Їх найбільше страхають звуки пострілів, що долучають ззовні. Життя Яніни Гешелес в окупованому Львові становить із цим разючий контраст: вона не лише чує постріли щодня – вона бачить страти в'язнів та трупи, коли йде з роботи й на роботу. Вона боялася не так смерті, як того, що її як дитину не розстріляють, а закопають живцем. Один фрагмент з її спогадів вражає особливо: в'язні Янівського

табору молилися не за життя, а за влучний постріл, який приніс би швидку смерть і поклав би раз і назавжди край мукам.

Порівняння цих двох щоденників показує, що становище на Сході Європи було набагато гіршим, аніж на Заході. Про це писала й Анна Франк: «Якщо в Голландії вже так погано, то що тоді робиться у Польщі?»[1]. Цей висновок стосується не лише війни. Трагедія місцевих мешканців полягала у тому, що навіть у мирні часи вони пережили те, що населення багатьох воюючих держав не відчуло навіть під час Другої світової війни.

Становище Яніни та її родини було особливо вразливим. У час смертельної загрози шанси на виживання залежать від внутрішньої солідарності групи, до якої належиш, і чим більша група, тим кращі шанси. Сім'я Яніни належала до виразної меншості – польськомовних євреїв, які були чужими для всіх. Вони могли здаватися поляками для українців, але для самих поляків (як зрештою і німців) вони залишалися євреями. В очах же більшості неасимільованих юдеїв вони були, у першу чергу, віровідступниками: за спогадами Яніни, перед війною в сім'ї на шабат не запалювали свічки і батько не відправляв молитви. За таких обставин чужості для всіх єдиним притулком для польськомовних євреїв був світ високої культури, науки і літератури. У

[1] Tony Judt, «Edge People», New York Review of Books. March 25, 2010; український переклад: Тоні Джадт, «Пограничний народ», Критика. Вересень-Жовтень 2010.

кінцевому рахунку, саме приналежність до цього світу і врятувала Яніну: її, 12-літню дівчинку, помічають і рятують тільки завдяки тому, що навіть у таборі вона пише вірші!

Немає сумніву, що галицьких євреїв нацистська влада винищила б незалежно від того, погодилися чи не погодилися б на це місцеві поляки та українці. Однак не можна також сумніватися щодо того, що число врятованих життів було би більшим – правдоподібно, суттєво більшим! – якби польське та українське населення виявило б до місцевих євреїв більше співчуття. У спогадах Яніни є характерний фрагмент: їй відмовляється допомогти рідна тітка, полька і католичка. Ба більше: як випливає з її розповіді – і що підтверджено істориками – українці і поляки радо винищували євреїв під час масових погромів літа 1941 р., задовго до «остаточного вирішення».

Зрозуміло, що погроми і брак солідарності з євреями можна пояснювати наслідками радянської окупації, провокацією німців та воєнними обставинами. Але такі пояснення марґіналізують зло і перекладають відповідальність за нього на чужі плечі. Правдою ж є те, що зло і прогрес не є антонімами. Вони є супутниками, що йдуть рука у руку через усю сучасну історію. Й, мабуть, ніщо не показує це яскравіше, ніж приклад польськомовних євреїв Львова – найбільш модерної групи у найбільш модерному місті.

В епілозі до своїх спогадів Яніна Гешелес узагальнює: її Львів є всюди і стосується кожного вигнанця з рідного села чи міста, кожної людини, яка втратила у брутальних обставинах

свою родину. Демографічно неважко довести, що такі люди від 1914–1953 рр. у Східній Європі становили добру половину, якщо не більшість населення. У тому сенсі досвід Львова є дійсно універсальним. Він такий же універсальний, як досвід Аушвіцу чи Сараєва. З його допомогою можна розповідати історію всього того великого історичного реґіону між Москвою і Берліном, що був одним із головних мілітарних театрів двох світових воєн та пов'язаних з ними революцій, громадянських воєн, етнічних чисток і просто репресій.

Можна на хвилинку уявити собі, як склалася б доля Львова, якби Гітлер сюди таки не прийшов, а місцеві євреї таки лишилися. Напевно, радянська влада все одно спровадила б сюди російських і російськомовних чиновників та фахівців – але, з іншого боку, масова еміграція з навколишніх сіл усе одно б зукраїнізувала б місто. Відповідно, місцеві євреї поділялися б на російськомовних та на україномовних. Треба гадати, що з плином часу, а особливо після розпаду СРСР, частка других переважила би перших. Зрозуміло, що етнічної напруги та виявів антисемітизму не вдалося б уникнути. Але позитивних ефектів такого розвитку подій було би напевно більше: у місцевому культурному і політичному ландшафті була би міцно вкорінена група, яка активно вписувала би Львів та Західну Україну до світової політики, науки і культури.

Тоні Джадт, один із моїх улюблених істориків, писав про світове значення міст, де «країни, спільноти, лояльності, схильності неспокійно зі-

штовхуються між собою», де «космополітизм є не так ідентичністю, як звичним способом життя», де «численні мови і спільноти… часто були навзаєм антагоністичними, але якось співіснували». У Джадтовому списку з дев'яти таких міст – Сараєво, Александрії, Танжера, Салоніки, Одеси, Бейрута, Стамбула, Чернівців та Ужгорода – три розташовані на території сучасної України[2]. Львова там немає, припускаю, через недогляд. Хоч би як там було, ані теперішній Львів, ані сучасні Одеса, Ужгород і Чернівці не надаються більше на означення «світових міст». Цей статус вони втратили у середині XX століття. Чи безповоротно? Не знаю. Однак львів'яни можуть його собі бодай відтворити, якщо почнуть повертати собі пам'ять тих груп, що колись жили у ньому і надавали йому світового значення – подібно до того, як після падіння комунізму це зробили мешканці Вроцлава та Кракова.

Почасти Львову вдалося зробити це у стосунках з поляками. Вирішальними тут були 2002–2004 рр.: відкриття Цвинтаря Орлят та досвід Помаранчевої революції. На черзі українсько-єврейське примирення. Політичні події минулого року – перемога Януковича на президентських виборах та «Свободи» на виборах місцевих – витворили у Львові ситуацію, коли шанси на будь-яке примирення, навіть українсько-

[2] Tony Judt, «Edge People», New York Review of Books. March 2010 25; український переклад: Тоні Джадт, «Пограничний народ», Критика. Вересень-Жовтень 2010.

українське, стають примарними. Однак факт, що у Львові українцям вдалося примиритися з поляками, дає надію й на українсько-єврейське примирення.

Публікація спогадів Яніни Гешелес таку надію посилює. Перекладені українською мовою, вони стають явищем української історичної пам'яті. А у разі останньої діє просте правило: герої роз'єднують, зате жертви єднають. А до того ж ця пам'ять про жертви застерігає нас, що якщо одного дня ми втратимо пильність і повіримо у «зручні» оповіді про маргінальність насильства та торжество історичної справедливості, то ми можемо самі стати жертвами божевільного і злого духа історії.

Ярослав Грицак

I

Російські війська почали відступати зі Львова. Матуся силоміць завела татуся на вулицю Личаківську до дружини татусевого брата, тітки В.[1], щоб він там якийсь час побув, аж поки все заспокоїться та облаштується після вторгнення німців. Тітки вдома не було, бо вона разом із дітьми перебувала під час бомбардувань по вул. Ґловінського[2]. І татусь залишився удома сам. Ми тоді мешкали в дідуся й бабусі, в єврейській дільниці, навпроти млина, по вул. Якуба Германа[3], 14. Матуся працювала в шпиталі по вул. Дверніцького[4], 54, реєстраторкою, а від початку війни медсестрою. Вона тішилася, що не муситиме хвилюватися про татуся, сама залишатиметься в лікарні, а мене відправить із п. Ядзею Пйотровською до тітки Райс, татусевої кузини, на вулицю Фредра.

У понеділок увійшли німці. Матуся пішла до шпиталю, вона турбувалася про дідуся і бабусю,

---

[1] Не єврейки.

[2] Вул. Чернігівська.

[3] Вул. Лемковська.

[4] Зараз це три вулиці: Свенцицького И., Мушака Ю., Лемика М.

що вони самі зостануться удома. Понеділок минув, а п. Ядзя Пйотровська за мною не прийшла. У вівторок, о пів на п'яту ранку, ми ще лежали у ліжку, коли хтось постукав. Я думала, що то п. Ядзя, але то був татусь. Він приніс від тітки сала й булку. Татусь велів мені одягнутися, і ми пішли оглядати Львів після бомбардування. Місто змінилося до невпізнання. На брамах кам'яниць майоріли жовто-сині прапори. Жалюзі крамниць розбиті, крамниці пограбовані. Дорогою їхали уквітчані авто і мотоцикли. Ми перетнули місто. На вул. Баторія[1] ми затрималися у татусевого колеги Адольфа Ротфельда. То було в «управдомє»[2]. Пан Ротфельд був керівником. Татусь почав із ним сваритися, щоб той спалив усі книги, і таким чином ускладнив німцям пошук, хто має радіо[приймачі]. Суперечка завершилася тим, що п. Ротфельд мусив піти віднести своє радіо, а татусь пішов на збори у справі кагалу до рабина Левіна. Пан Ротфельд радив татусеві, щоб він туди не ходив. Татусь ішов зі мною, а п. Ротфельд тягнув зі службовцем радіо [приймач]. На вулицях було повно українців із палицями, із залізяччям у руках, а здалеку чутно було крики. На розі Легіонів[3] татусь зустрів одну знайому, затримався з нею, а п. Ротфельд пішов далі. За мить службовець, який ішов разом із паном Ротфельдом, повернувся, сказав татусеві кілька слів німецькою, татусь повернув,

[1] Вул. Кн. Романа.

[2] Так у Львові називали управи житлових будинків.

[3] Пр. Свободи.

і ми пішли вул. Сикстуською[1]. Я зауважила розгубленість на обличчі в татуся, запитала, чому він розгубився, але він не схотів мені відповісти.

Перед поштою стояли люди з лопатами, й українці їх били і кричали: «Юде! Юде!». Татусь знову повернув, і на вул. Міцкевича[2] зайшов до колеги, д-ра Йоллеса. Вони посадили мене у фотель, дали мені цукерок і книжок, а самі сіли в кутку, тихо розмовляючи. Мене дуже дивувала ота таємничість. Крізь вікно долинали крики. Раптом татусь схопився, поглянув на годинник і вийшов разом зі мною. У брамі стояла п. Нюня Бляуштайн, вона кинулася до татуся, щоб він повернувся, і сказала, що її зачепили українці, і вона сказала їм, що повертається з церкви, то її відпустили. Татко мене поцілував і сказав: «Яню, тобі вже 10 років, і ти мусиш бути самостійною. Не зважай на знайомих, будь завжди відважною». Він поцілував мене і хотів попрощатися. Я почала щось розуміти і скривила уста до плачу, але татусь сказав: «Якщо ти мене любиш, то йди відважно і ніколи не плач, плач – то приниження в нещасті й у щасті. Йди тепер додому, а мене облиш».

Я востаннє поцілувала татуся і вийшла. Коли я була на повороті вулиці, то озирнулася і побачила його, як він стояв перед брамою, стежив за мною очима, а рукою посилав повітряний поцілунок. Я минула вулицю Колонтая[3], куди татусь

[1] Вул. П. Дорошенка.
[2] Вул. Листопадового Чина.
[3] Вул. М. Менцинського.

мав піти на збори. На вулиці було повно хлопців, які били євреїв мітлами, тріпачками, камінням. Вони вели їх до «Бригідок»[1] на Казимирівську[2]. Я швидко пробігла повз неї, повернула на Легіонів[3]. Тут знову на бульварі били. Я хотіла повернутися на Замарстинівську, але тут ловили мити трупи в «Бригідках». Отож, я йшла через Дошкілля [?] і тут бачила 6-річних хлопчиків, які виривали жінкам з голови волосся, а старим бороди. Крики і плач дедалі сильніші. Я заплющила очі, затулила вуха і щодуху побігла додому. У будинку всі були стурбовані. Ніхто не наважувався вийти на вулицю. Раптом до будинку вбігли українці й почали витягати людей під приводом, що беруть їх на роботу. Бабуся була хвора. Вона загородила шафою дідуся з сусідом в іншій кімнаті. Одна із сусідок, Біберова, замкнулася й сховалася, а своїх дітей позичила сусідкам. Жінок із дітьми залишили, всіх решту витягли з будинку. Увечері вони повернулися закривавлені. Усе, що мали із собою, мусили віддати.

Була вже шоста, а пані Пйотровська сьогодні не прийшла, ні татусь не повертався. Я гадала, що він пішов до тітки Марисі В. Крики не змовкали. Бабуся вже постелила, але я сіла в сукенці на канапі і сидячи проспала ніч. Уранці хтось постукав. Я втішилася, що то татусь, але то був сусід Вурзель. Він попередив, що на Замарстинівській знову починається колотнеча.

---

[1] Найстаріша тюрма у Львові.

[2] Вул. Городоцька.

[3] Пр. Свободи.

За годину знову хтось постукав. То була пані Пйотровська, замість понеділка, вона прийшла в середу, вже після погрому. Вона забрала мене від бабусі та відвела до тьоті Марисі, котра вже повернулася з дітьми з Ґловінського. То були дві білявки. Одна мала 10 років, а друга 9. Пополудні прийшла матуся. Вона довідалася, що татуся немає, і побігла до Ротфельда. Вона знайшла його осліпленого, із поламаними ребрами, але нічого не довідалася. Матуся пішла до Левінів, але застала там лише пані Левін. Її чоловік також зник. Вона казала, що він пішов до Шептицького і не повернувся. Шептицький то був головний серед українців[1]. Пан Ротфельд, коли йому стало трохи краще, сказав матусі, що на вулиці Лонцького[2], де його так обпатрали, татуся не було. Знайомі також казали, що не було його ні на Пелчинській[3], ні на Замарстинівській. Матуся довідалася, що на Казимирівській біля «Бригідок» застрелили 200 осіб. Одні казали, що бачили татуся, котрий повертався з Левіном від Шептицького, інші, – що Левін був убитий у брамі, а треті, – що бачили труп Левіна в «Бригідках», але нічого конкретного.

Через тиждень я повернулася від тьоті додому. На євреїв була накладена контрибуція у 200 тисяч рублів двома внесками упродовж

---

[1] Звісно, юна авторка вживає почуте нею раніше визначення. Йдеться про митрополита Греко-католицької Церкви.

[2] Вул. К. Брюллова.

[3] Вул. Д. Витовського.

двох тижнів. Почав творитися кагал. Головою був Парнас, заступником голови Ротфельд і 7 «юденратів». Був виданий наказ носити від 14 років нарукавні пов'язки. Матусю викинули зі шпиталю по вул. Двержицького. Вона мусила бути обережною, щоб її не впіймали. Як було спокійно, то ми йшли до вуйка, матусиного брата Єжи Блюменталя. Тітка Саля завжди варила картоплю й овочі, бо там, де вона оберталася, їх було легше дістати. Я приходила туди зі своєю кузиною Кларою, 16-річною дівчинкою. Іноді вона знімала нарукавну пов'язку, і ми ставали у чергу за рибою. Клара приходила до нас щотижня разом із братом Ґуставом і батьком. Її мати померла ще до війни. Ґустекові було 12 років. Він дуже любив матір, а після її смерті став нервово хворим.

Одного разу, то було у четвер, уранці 26 липня, матуся хотіла сходити зі мною до вуйка Єжи, бо на вулицях було спокійно. Ми вийшли на вулицю. Перед брамою лежав закривавлений чоловік, без взуття, і стогнав. Раптом до нас підійшли два хлопці із жовто-синіми нарукавними пов'язками. «До роботи, добродійко, а ти, мала, додому». Я повернулася, а матуся пішла до школи Собеського шурувати підлогу. Я переймалася, що матуся повернеться голодна, а вдома нічого немає, але матуся повернулася через годину. Наступного дня також панував неспокій. Скрізь облави. Увечері хтось постукав. Бабуся відчинила. На порозі стояв сусід, підтримуючи зомлілого Ґустека. Обличчя в нього було синє, опухле. Ми поклали його в ліжко, роздягнули і перев'язали. З плеча у нього текла кров, а тіло

посиніло від побоїв. Коли він трохи прийшов до тями, то розповів, що йшов із кагалу додому (Ґустек працював у кагалі посильним), коли до нього причепилися українці та відвели до в'язниці на Лонцького, разом із іншими. Там вони його отак побили, а потім він звідти втік.

У суботу також були облави. Їх було вчинено, щоб вшанувати пам'ять убитого євреєм у Трускавці Петлюри[1]. У неділю був уже спокій. Я пішла довідатися, що з Кларою і вуйком Мундеком. Вони були живі і здорові. Я пішла на вулицю Сташица. Там я застала плачучу тітку Салю. У п'ятницю ходили будинками по Сташиця[2] і витягли з дому вуйка. Я втішала тітку, що він за кілька днів повернеться. Сумна я повернулася додому. Дідусеві й бабусі я нічого не сказала. Матуся пішла на Лонцького[3] і довідалася, що тих люди вивезли. Минуло кілька днів, вуйко не повернувся.

Матуся довідалася, що Курцрок має створити єврейський шпиталь. Вона пішла до нього і стала першою співробітницею шпиталю, керівником по вул. Алембеків[4]. Щодня я проводжала

---

[1] Цілком очевидно, що авторка невірно запам'ятала почуте – Петлюра був убитий у Парижі, а не в Трускавці. Погром з цієї «нагоди» справді відбувсяу Львові у перші тижні німецької окупації. Інша річ, що Петлюра загинув у травні 1926 року, отож ініціатори та організатори погрому свідомо змістили річницю у поширюваній через чутки пропаганді, щоб знайти привід.

[2] Вул. С. Томашевського.

[3] Вул. К. Брюллова.

[4] Вул. Таманська.

матусю на роботу і приходила за нею під шпиталь. До війни цей шпиталь був школою. Ліжка привезли зі спаленої в'язниці.

Одного разу якийсь пан прийшов до нас і сказав, що має звістку від татуся. Я хотіла побігти до шпиталю, але той пан (то був проф.[есор] гімн.[азії] П.) сказав, що буде у пані Левін на вул. Колонтая[1]. Я щодуху помчала до мами, і ми туди пішли. Ми застали його з якимось євреєм, вони разом пили горілку. То був високий чоловік із вусиками, худий, з чорним волоссям. Дали матусі випити, але матуся хотіла бути тверезою й обережно виливала горілку з келишка на землю. Пан проф. П. сказав матусі, що знає то від Шептицького, і якщо матуся викладе із пані Левін 3 тисячі доларів, то обидві отримають підписи своїх чоловіків. Пані Левін погодилася, не вагаючись, і через тиждень отримала на пачці від цигарок власноручний підпис чоловіка. Матуся пішла порадитися до Ротфельда, але п. Ротфельд сказав: «Якщо Ваш чоловік перебуває у Львові, в ґестапо, то Ви отримаєте його назад. Кагал і спільнота можуть його викупити. Але у Львові його немає. Левін, я знаю це з певністю, покійний». Матуся спитала, чи зажадати, щоб татусь написав моє пестливе ім'я. Того вони не могли би підробити, бо не знають. І зажадала. Відповідь мала прийти через тиждень. Минув місяць, а відповідь не прийшла. Тим часом Курцрок відкривав другий шпиталь по вул. Кушевича[2], 5, то було поруч із нами. Матусі

[1] Вул. М. Менцинського.

[2] Частково вул. Кушевича, частково Долинського.

було надто важко на посаді керівника, і вона стала секретаркою, а керівником був пан Лабінер. Матуся мала ще брата в Немирові, неподалік від Рави-Руської, з двома донечками. Старшій було 14 років, називалася Люся, а молодша – Рома, 8 років. Той вуйко був дантистом. Щотижня він посилав нам пакунки. У місті заспокоїлося. Були трамваї з написами: «nur für Juden» і єврейською міліцією. Матуся хотіла, щоб я вчилася. Тож я тричі на тиждень ходила на заняття. Нас було кілька. Цеся Колін, Альма Зелермаєр, Альма Йоллес, Куба Ліебес і я. Кожні два тижні в когось іншого відбувалися заняття. Навчала нас панна Васерман.

Батько Цесі Колін працював на будівництві бараків по вул. Янівській[1]. Якось його не відпустили з роботи і разом із іншими замкнули там. Вони спали в бараках, які будували. Їм наказали зняти нарукавні пов'язки і почепили жовті латки ззаду і спереду. Цеся плакала. Вона щодня носила батькові передачі та перестала відвідувати заняття.

Певного дня перед брамою до бараків вивісили напис «Zwangsarbeitslager». Тепер почали ловити чоловіків до табору. В таборі було дуже погано. Били нещадно. Табірники виглядали, як живі мерці, ходячі скелети. Потроху наближалася зима. Курцрок організував по вул. Замарстинівській інфекційний шпиталь для табірників. Шпиталь з вулиці Алембеків перенесли на вул. Кушевича. Матусі було до роботи кілька кроків.

[1] Вул. Т. Шевченка.

II

Почалися «акції» на людей похилого віку. Матуся брала бабусю та дідуся із собою до шпиталю, але в шпиталі вони дуже мерзли. Почалося викидання з помешкань. Тітку Салю викинули. Вона тепер мешкала з нами. Тітка привезла з собою вугілля, і нам було тепло. Голову кагалу Парнаса заарештували, завезли його на Пелчинську[1] і застрелили. Тепер головою був Ротфельд, а заступником голови Ландесберґ. Під мостом по вул. Замарстинівській євреїв не пропускали. Слід було проходити тільки під мостом по вул. Пелтевній[2]. Там стояли шупівці, і хто їм не подобався, затримували. Тому той міст називався «Todbrücke» (міст смерті).

Альма Зелемаєр мешкала навпроти мене. Ми тепер училися тільки удвох. Панна Васерман мала сестру, котра працювала в шпиталі. Та позичала їй нарукавну пов'язку «Sanitätspersonel», щоб мати змогу приходити до нас. Мороз уже був сильний. Матуся в неділю була вихідна від роботи в шпиталі, але мусила йти з іншими працівниками до міста відгортати сніг. Курцрок з

---

[1] Вул. Д. Витовського.

[2] Пр. Чорновіла.

Лабінером ішли попереду. Дружина Курцрока, дуже красива жінка, також ішла. Якщо хтось не пішов відкидати сніг, його викидали з роботи. Вуйко Мундек відморозив собі ноги, Ґустав мав обмороження рук другого ступеня. Його вже звільнили від снігу...

Вийшло розпорядження, щоб діти від 10 років носили нарукавні пов'язки.

Настало Різдво. Тьотя Марися запросила мене на святвечір. Я пішла до неї без нарукавної пов'язки, щоб не завдати їй цим якогось лиха. Я досхочу наїлася та натішилася в неї. Повернулася додому 2 січня, то був день мого народження, коли мені виповнилося 11 років. Тьотя Саля спекла пісочні тістечка, вуйко Леон прислав із Немирова книжок, а матуся придбала мені плитку шоколаду. Настало 11 січня – матусині уродини. Тьотя спекла велику бабку, а я у білій піжамі та білому фартуху станцювала зі спеченою бабкою «кухарчука» й віднесла бабку матусі у ліжко. Матуся була хвора і звільнена від прибирання снігу. Натомість тим разом викинули [з помешкання] вуйка Мундека з Ґуставом і Кларою та його другою дружиною Реною Блюменталь. Усі вони прийшли до нас і розділилися таким чином, що вони мешкали разом із бабусею і дідусем у кімнаті та кухні, а я з матусею, тьотею Салею і вуйком Гіршом – у кімнаті з нішею. Ми мали маленьку бляшану грубку, на якій тітка для нас готувала. Тепер у помешканні почалися Содом і Гоморра. Речей не було де тримати, тож їх віднесли до пивниці. Ґустав не терпів другої батькової дружини і часто з нею чубився. Рена не хотіла йому готувати,

а слід визнати, що того бідного, причинного хлопця ніхто з нас не хотів узяти на утримання, бо боявся. Одного разу він виніс і продав сестрині сукні. Сестра його розуміла і нічого йому не сказала. Як не було Рени, то він заходив до нас і в нас щось з'їдав, а його сестра годувала його, щоб ніхто не бачив. Іноді бідолаха зазнавав нападу і починав кричати, битися, але годі було щось вдіяти. Єврейського Кульпаркова[1] не було, а якби на нього заявили, то хлопця б застрелили. Після нападу, коли він заспокоювався, то вибачався перед нами.

Тепер почалися скорочення, а водночас «акції». Людей забирали до школи, на Підзамче, а потім [вивозили] у Белжець. Скорочення відбувалося таким чином, що кожен отримував у «*Arbeitsamt*» «*Meldekarte*», кожен працюючий міг мати когось, хто йому готував [їжу], і за це отримував у «*Arbeitsamt*» «*Haushalt*» і нарукавну пов'язку з номером «*Meldekarte*», з літерою А. Хто того не мав або не розжився, того вивозили. Вуйко Гірш роздобув для дідуся посаду в «Rohsztof» [«*Rohstoff*»] за гроші, і дідусь отримав нарукавну пов'язку й «*Meldekarte*». Бабуся мала «*Haushalt*» матусі й дідуся, Клара – Ґустека, батька і Рени, а тьотя Саля – вуйка Гірша. Голова кагалу Ротфельд захворів і помер. Головою став Ландесберґ. Тепер щотижня виходила газета для євреїв[2]. Була також єврейська в'язниця, звідки відправляли у табір.

[1] Лікарня для психічно хворих у Львові.

[2] Її привозили до Львова з Кракова.

Настала весна і літо 1942 року. Я вчилася з Альмою. Ми заприятелювали. Я мала ще одну подругу – Стеню Вільдман. Утрьох ми вирушали у далекі прогулянки до Голоска[1], втрьох складали хліб, який наші батьки залишали нам на сніданок, і відносили табірникам, котрі працювали на руйнуванні пам’ятників на єврейському цвинтарі. Якось аскар зачепив нас на цвинтарі, коли ми подавали хліб і хотів відвести до табору, бо такого не вільно було робити. Стеня мала також трохи тютюну для табірників, то ми віддали його аскарові, і той нас відпустив. Відтоді ми переказували передачі через кагал.

Якось прийшов виклик для матусі з Червоного Хреста. Я пішла туди з матусею. Ми отримали посилку зі Швейцарії. Іншого разу – з Португалії. Але не стільки тішили нас оті сардини, згущене молоко та інжир, як те, що хтось про нас пам’ятає. Відправника не було [зазначено].

Якось матуся захворіла, почала задихатися, то було об 11-й ночі. Євреям уже не вільно було ходити, та я побігла до шпиталю. З’ясувалося, що черговий лікар пив із Курцроком, і я повернулася без нього. Вранці я хотіла подати мамусі термометр і розбила його. Матуся почала шукати інший у моїй тумбочці, але замість термометра знайшла повну шафку хліба. Я тоді дістала доброго прочухана від матусі,

---

[1] Район та вулиця Львова, де проходила найкоротша дорога до Янівського табору.

[2] Немці змушували євреїв руйнувати єврейські пам’ятники.

дуже перейнялася цим. І відтоді вже не посилала табірникам хліба.

На євреїв знову наклали контрибуцію, 7 мільйонів упродовж 5 днів. Матусі довелося ходити збирати вдень і вночі. Одні люди переймалися, що мусять давати гроші, а інші раділи, що буде зате спокій. Наступного дня від початку збирання [грошей] прийшла телеграма з немирівського Юденрату, що матусин брат Блюменталь Леон із дітьми і дружиною виїхали до Белжеця[1]. Матуся зрозуміла, що йдеться про їхній порятунок і потелефонувала туди. Там тривала «акція». Бабуся заплакала. Матуся вирушила до «*Gesundheitskammer*», до приятеля Блаустайна (він був директором), котрий обіцяв запитати в директора-німця. Директор-німець зателефонував до Рави-Руської, звідки отримав відповідь, що єврей-стоматолог не потрібен.

У суботу було передано контрибуцію. У понеділок, о 5-й ранку, було чутно стрілянину. Матуся зірвалася з ліжка, розбудила всіх. Вуйко Гірш негайно пішов на роботу. Матуся зі мною, дідусем і бабусею пішли до шпиталю, Ґустав до кагалу, Рена на завод Шварца[2], а вуйко Мундек дуже довго марудився і залишився з Кларою і Салею вдома.

Почалася «акція». Від будинку до будинку ходили «шупівці» та СС-івці з українською

[1] Радше за все, телеграма була стилізована трохи по-іншому, без згадки назви Белжець; така асоціація постала в авторки у зв’язку зі згаданою телеграмою, мабуть, щойно пізніше, мірою «популяризації» трагічного змісту цього слова.

[2] Завод Шварца містився по вул. св. Мартина.

поліцією. Крики і плач долинали до лікарні. Приходили люди, в котрих забрали родичів, а Курцрок ішов рятувати. Коли він повернувся, то сказав, що «*Arbeitsamt*» ліквідований, а керівництво над євреями перебрала *SS-Polizei*, і всі працівники повинні дати «*Meldekarte*» для штемпелювання. Кому не поставлять штемпель, того буде скорочено. «*Haushalt*» штемпелюватимуть у шпиталі, шпитальною печаткою. Пополудні здано «*Meldekarte*», а секретаріат шпиталю видавав посвідки про здачу. Дідусь віддав свою «*Meldekarte*» вуйкові, а матуся тим часом підробила шпитальну посвідку, а пан Лабінер її підписав. Увечері вуйко повернувся зі своєю «*Meldekarte*» проштемпельованою, а дідуся – ні. Він сказав, що за 5 тисяч проштемпелюють. Матуся, не вагаючись, погодилася. Настала ніч. Ми спали в секретаріаті, на столах і у кріслах, а бабуся з дідусем в амбулаторії. Наступного дня під лікарню під'їхали авто. Матуся зняла свій халат і передала його дідусеві. Для бабусі вона ще не мала. Тим часом дідусь той халат віддав бабусі. До амбулаторії вбігли лікарі та почали кричати: «Втікайте! рятуйтеся, ми нічого не можемо вдіяти!» Бабуся з дідусем вибігли на сходи, проте дідусь без халата повернувся, написав на картці кілька слів, вийняв гаманець і дав його з карткою д-ру Мерерові, щоб той передав це матусі. Бабуся збігла до комірки з лахміттям, там їй дали голку з ниткою, і вона вдавала, наче шиє матрац. Раптом німці вдерлися до секретаріату. «*Auf*!» – вигукнули вони, подивилися на всіх і зауважили мене і ще одну дівчинку. – «*Komm*»! – вигукнув німець і вдарив мене дерев'яним протезом.

Матуся відгукнулася: «*Das ist mein Kind*» – але він матусі не повірив, що [вона] працює, і ми вдвох пішли. Біля авто стояли співробітники, які зносили хворих, і один із них сказав на матусю: «*Das ist Personel*». Німець ударив його за це, а матусю спитав: «*Hast du Ausweis*?» «*Ja*». Але з собою вона його не мала, і ми вдвох повернулися. Матуся, працюючи на видачі посвідок, сама такої не мала[1]. Вона стала шукати в сумочці та витягла посвідчення «*Gesundheitskammer*».

Пані Реділь, машиністка, коли німці пішли, кинулася матусі на шию. Єврейські міліціонери та частина персоналу зносили хворих. У той час німці вдерлися до амбулаторії, застали там сидячого дідуся і забрали його. Дідусь був спокійний і не нервував. Останню свою волю він переказав через доктора Мерера. Мама ледь охолола від того, коли др. Мерер вручив їй, не кажучи й слова, пакетик. Матуся була впевнена, що дідусь із бабусею залишилися, адже в кишені халата були посвідки про здачу «*Meldekart*» та штемпелювання. Пополудні вона довідалася про це, коли відкрила пакетик. Увечері прийшов вуйко і приніс проштемпельовану дідусеву «*Meldekarte*» – занадто пізно.

У середу забрали тітку Салю. «Акція» тривала тиждень. В суботу заспокоїлося, і в неділю ми з бабусею повернулися додому. Ми довідалися,

---

[1] Звісно, що тут маємо стилістичну перестановку. «І ми вдвох повернулися» повинно йти після «витягла посвідчення «*Gesundheitskammer*». Як і всі інші, ми залишити це речення у викладі, записаному авторкою.

що вуйко Мундек цілий тиждень стояв за прочиненими дверима клозету, а Клара з іншого боку кам'яниці, в іншому клозеті. Ґустав сховався у купі сміття на подвір'ї.

У понеділок знову почалася «акція». Уночі ми тепер спали на ліжках хворих на голих матрацах. У цій палаті спала одна кухарка, вона була істеричкою, звали її Кудиш, і вночі вона будила нас вигуками: «Лорі під шпиталем!» Першої ночі ми злякалися, але потім уже не зважали. Курцрок приніс уже «*Meldekarte*». Матусина була проштемпельована. Несподівано у мене почалася гарячка: 39,8. Матуся поклала мене у ліжко, де раніше лежав хворий. Наступного дня вона знайшла на моїй піжамі дві великі воші. Лихоманка не минала – «акція» все ще тривала. Крізь шпитальні вікна було видно будинок, в якому ми мешкали, і коли вони [німці] були на тій вулиці, то матуся дивилася, чи може брата, Ґустека чи Клару не виводять. Дивилася отак матуся і бачила, як 10-річні хлопчаки грабували і виносили з брами сукні, плащі, взуття наше, і побачила, як виводять Клару. У суботу заспокоїлося, і ми хотіли в неділю повернутися. У мене все ще була гарячка. В останню ніч Кудиш знову почала кричати: «Лорі, лорі під шпиталем». Але ми вже на це не зважали. Через п'ять хвилин у коридорі починають вигукувати: «*Heraus, heraus*». Матуся швидко мене одягла, і за мить ми вже стояли під муром. Тепер німці переглядали «*Meldekart*». Бабусі не було видно. Матуся хотіла бігти до неї в амбулаторію. Пані Реділь спинила її, кажучи: «Дитина важливіша, ніж матір». Бабусі під муром не було. Тепер почали

сегрегувати. Докторові Юрімові забрали дитину, а він із дружиною пішов за нею добровільно. Янці Ґлясґаль – матір, вона пішла за матір'ю. Тих, кого залишили, відвели на подвір'я, там пролунала команда: «Лягти, встати» – і остання команда: «До роботи». На кухні почали готувати сніданок для німців. Через годину прийшов Ландесберґ, повідомивши нам про завершення «акції», і що вийшло розпорядження, що 7 вересня має постати ґето.

Ми повернулися додому. Мені стало краще. Наступного дня до нас прийшла тітка Райс із чоловіком, із проханням, щоб можна було у нас пожити. А відтак редактор Брат із дружиною, колега татуся з редакції, і д-р Блайштайн. Пані Реділь з матір'ю теж мала мешкати [у нас]. Редактор Брат працював у «*Wohnungsamt*» і мав залагодити «ордер» на помешкання[1]. «Ордер» уже був готовий, коли прийшов якийсь перукар із іншим. Вони почали сперечатися. Але перукар той голив Ульріха, коменданта Львова, і він зайняв кімнату.

[1] Прикріплення.

III

Тьотя Райс якось сказала матусі, що може мене вислати [з міста]. Матуся казала розповісти їй докладно, через кого і куди. Тьотя Рейс мала служницю Юзю Т. Колега Юзиного брата Б. походив із околиць Старого Сонча і міг би мене забрати. Я мушу мати документи, про які слід потурбуватися матусі, а гроші тітка дасть Т., Юзиному братові, і той буде час від часу виплачувати Б. Матуся, бачачи, в яких умовах я була б у ґето, погодилася. За документами я поїхала до тітки В. Та не хотіла й чути про метрику або «*Ausweis*». Вона лише дала шкільний атестат російських часів, і то Лялі, молодшої дочки. Матуся доробила за гроші метрику. Першого вересня 1942 року я вийшла з дому. Я ще була вдома, коли навпроти, по вул. Германа, 15, повісили керівника кагалу Ландесберґа та 11 міліціонерів. Ще кілька днів я була у тітки Райс, і матуся мене відвідувала. Нас дивувало, що тітка казала, наче я поїду до Старого Сонча, Юзя казала, що до Ритра, а Б. – до Чорного Потоку. Я і справді виїхала, але матуся не знала, куди. Я поїхала до Чорного Потоку. Б. відвіз мене туди і невідомо навіщо хотів повертатися. Я вставала там ранесенько і йшла пасти корову. Корова мені

втікала, я за нею ганялася і ранила собі ноги. Я дуже сумувала за матусею, і коли нікого не було поруч, безперервно плакала. Одразу після приїзду я мала написати листівку. Я написала і дала її Б., щоб той вкинув її на пошті. Пошта була в Лонцьку. Б. пішов туди залагоджувати свої справи. Повернувся. Через кілька днів я зауважила, що він не вкинув листівку до скриньки.

Тим часом матуся не отримала жодної звістки, почала турбуватися і хвилюватися. Тітка Райс втекла з чоловіком, а Т. і Юзя не бажали з матусею розмовляти. Матуся добряче перелякалася і дістала гарячку. Тут тобі клопіт із помешканням, тут робота в шпиталі, тут знову клопоти з братом. У кагалі він уже не працював. Комендантом ґето був німець Мансфельд, а робітники, які працювали в ґето, називали себе «мансфельдівцями». Матуся за гроші та завдяки протекції залагодила вуйкові посаду, і вуйко працював асенізатором. Ґустав і далі працював у кагалі. Пані Броня Брат пообіцяла допомогти матусі та послала свою знайому, п. Стасю Маґеровську, за мною до Ритра. В Ритрі мешкав брат Т. Цілком випадково трапилося так, що я бувала у них із Б. в гостях, і вони вказали мою адресу. Пані М. прийшла пішки з Ритра до Чорного Потоку. Б. був тим дуже здивований.

20 вересня я повернулася до Львова. Я мешкала на «арійському боці» по вул. Гофмана[1], 12, у пані Стасі та її матері. Матуся й далі працювала у шпиталі, Ґустав посильним, вуйко Мундек асенізатором, а вуйко Гірш скупником

[1] Вул. Чехова.

пляшок. Щотижня я ходила до вуйка на вул. Казимирівську[1], 21, а матуся також щотижня приходила до мене. Тепер точилися розмови про кошарування. Усі того боялися. Я матусі набридала, щоб вона щось із собою зробила. І матуся почала клопотатися. Пані Ядзя Пйотровська виробила матусі документи і мала винайняти кімнату для матусі, а мама мусила тільки знайти собі посаду і платити. У пані Ядзі була ще моя приятелька Геля Ґанґель. Іноді ми разом ходили на прогулянки, вона ще доглядала дітей п. Пйотровської.

Одного разу прийшла до мене якась жінка і хотіла зі мною поговорити. Я думала, що то від пані Ядзі. Вона мені сказала: «Я за дорученням ґестапо, тебе звуть Яніна Гешелес, а не Лідія Верещинська. Прошу до 4-ї години викласти п'ять тисяч, а інакше – на «Піски»[2]. Я побігла до вуйка. Вуйко одразу повідомив матусю, і о 4-й годині матуся прийшла. Прийшла і та жінка. Матуся знала, що то шантажистка, і вони почали між собою розмовляти. Скінчилося тим, що вона вдовольнилася 100 злотими. То було в п'ятницю.

У ґето відбувалося переселення до казарм, панувала тривога. Матуся не хотіла забирати мене до ґето. Я мала залишитися у пані М., поки матуся знайде щось для мене. З собою вона не могла нічого вирішити, бо мала клопіт зі мною. У вівторок знову прийшла якась жінка, застала

---

[1] Частина вул. Городоцької.

[2] Місце масових страт поруч із Янівським табором у Львові.

мене на кухні й сказала, щоб матуся прийшла опівдні, бо має прийти ґестапо. Я одразу повідомила про це матусю. Мати пані Стасі мала якусь знайому. Відкинувши усі сумніви, я пішла до неї на вул. Каспера Бочковського, 11. Звали її Кордиба, було їй 60 років, але вона вдавала 35-річну; на чоловіка казала, що то її батько. До полудня вона тинялася площею «спекулянтів»[1], а пополудні сиділа над картами. То була ворожка. Курцрок організував із частиною персоналу табірний шпиталь по вул. Янівській[2]. Двічі на тиждень він приїжджав до ґето, а шпиталем керував його заступник др. Таданьєр. У нього була дружина і хлопчик [син], а дочка в арійському районі.

У ґето спалахнула «акція». Тепер ґето замкнули цілком. Євреї йшли на роботу колонами, їх означували номерками «W» і «R»[3]. «*Meldekart*» втратили чинність. Кагал розпустили. Співробітників перестріляли на «Пісках». Кілька з них опинилися в таборі. Ґустав потрапив до табору і працював у «*Reinigung*». Вуйко Гірш отримав «W». Тепер я бігала до нього щодня. Я довідалася, що тітку Райс із чоловіком виказали, і вони вже покійні. Вуйко Мундек хворий на тиф, і невідомо, чи він житиме, бо під час «акції» заїжджають під шпиталь і вивозять пацієнтів. Рена уже переселена до кошар і має

---

[1] Так на львівській говірці називали площу Сольських.

[2] Вул. Шевченка.

[3] «W» – Wehrmacht (армія), «R» – Rüstung (збройна промисловість), місце роботи.

«R». Матуся не має ні «W», ні «R», але шпиталь отримує для персоналу два будинки по вул. Шараневича[1] 3 і 5. «Акція» вже закінчилася. Тепер «акцію» продовжували тільки єврейські міліціонери, спійманих вони садили до в'язниці по вул. Вайзенгофа[2], 12. Кожної другої суботи в'язнів вивозили на «Піски».

Вуйко Мундек видужав і був поселений до кошар, матуся теж. Я почала сумувати за матусею. Кордиба часто мене била, і мені було дуже погано в неї. Бувало, що вона не давала мені ні крихти їжі. Я не казала про це матусі, не хотіла її засмучувати. За матусею я тужила щоразу більше, і мені було щоразу гірше. Я вирішила втекти від Кордиби до казарм. Ґето від часу перетворення на кошари називалося вже «*Jüdischer Arbeitslager*», «*Julag*». Але Кордиба зрозуміла мої наміри і стовкла мене. Вона сказала, що коли я так сильно тужу, то нехай матуся прийде до мене, щоб ми були разом. Матуся вагалася, вона відчувала, що може цим погубити і мене, і себе, але шкода їй було мене. Отож вона вирішила, що прийде, але казатиме, що не має при собі грошей, і нібито вуйко Гірш платитиме з власної кишені. Матуся прийшла. Матусині речі вуйко мав винести з «*Julag*» через кілька днів, а Кордиба мала принести їх додому.

Комендантом ґето був тепер німець Ґржимек. Його заступником – Гайніш. Кагалу не було, був «*Unterkunft*». Щодня, перед виходом

---

[1] Вулиця не існує, розташовувалась поміж вул. Ремісничої, Хімічної, Ставової, Замарстыновської.

[2] Зараз не існує.

на роботу, у присутності Ґржимека і Гайніша перед «*Unterkunft*» відбувалася перекличка. Слід було поводитися обережно, несучи щось, аби того не відібрали і за кару не відправили на Вайзенгофа[1], або до табору. Біля воріт щодня стояли німці, отож вуйко переносив речі, і я раз на кілька днів ходила на звідини. Якось, коли я пішла на звідини, вуйко сказав, що в шпиталі роздавали «W», і заступник Курцрока др. Таданьєр утік, але його спіймали, і він сидить із дружиною та сином на Вайзенгофа. Збирають гроші, щоб викупити його.

Кордиба кілька днів не ходила на площу «спекулянтів» і вибиралася за покупками. Вона взяла від матусі гроші й пішла. Зайшла до вуйка. Вуйко і ще кілька робітників попросили її дещо придбати і дали їй грошей.

Вуйко мав їхати з фірми через площу Смольки, доставивши пляшки. На площі Смольки, де був відділок «*Schutzpolizei*», він помітив Кордибу, яка виходила з відділку. Він не задумався, навіщо вона туди ходила. Через годину він повернувся до фірми. Там він застав Кордибу, яка плакалася, буцім була облава, і вона, тікаючи, загубила гроші. Вуйко, слухаючи її, не на жарт стурбувався і щось передчував. Тож він попросив Кордибу, щоб я до нього завтра прийшла. Наступного дня я прийшла. Вуйко втішився, що його передчуття були безпідставними, але нічого мені не сказав. Я повернулася додому. Матуся, коли хтось приходив, ховалася в іншій кімнаті за шафою, а я була зареєстрована і вважалася племін-

[1] Тобто до згаданої вже у тексті в’язниці в ґето.

ницею Кордиби, сиротою. У вівторок Кордиба спорожнила одну шафу і сказала матусі в ній сховатися. Я повернулася від вуйка, зняла плащ, увійшла до кімнати і сіла поруч із матусею біля груби. Я надзвичайно тішилася, що перебуваю поряд із нею, і просила матусю розповісти мені, що вона робитиме в перший день після війни. Ми вголос помріяли разом, і я собі й уявити не могла, що це не збудеться. Наші мрії урвав стукіт. Матуся сховалася за шафою, а я увійшла до кухні. Кордиба відчинила, і до кухні увійшли три «шупівці»[1].

– Хто тут мешкає? – Кордиба показав на чоловіка і на мене. Вони увійшли до кімнати: «Посвітити». У помешканні не було електрики, я хотіла було піти на кухню за сірниками. Один із «шупівців» схопив мене, ударив по обличчі рукою, зняв карабін і заходився бити мене кольбою по спині. Спершу вони відчинили шафу, в якій Кордиба казала сховатися матусі, і стали шукати далі. Вони відсунули шафу і витягли матусю, лупцюючи її кольбами. Відтак вигукнули по-польськи: «Руки вгору і до стіни», – і почали робити трус. У маминій муфті вони знайшли дві ампули ціанистого калію. Один із них підійшов до мами і спитав: «Навіщо це тобі, єврейко?». Не чекаючи відповіді, він копнув матусю чоботом. Матуся похитнулася і почала непритомніти. Один із них вигукнув: «Господине! Дай води, бо твоя єврейка непритомніє». Відтак нам влаштували особистий обшук і трус у помешканні,

[1] От «Schutzpolizei» (поліція охороны).

у матусиній сумочці вони знайшли тільки 1500 зл. Почали галасувати: «Де гроші?». Але ми не зізналися, і їх не знайшли. Всі наші речі нам веліли зав'язати у вузлик, веліли нам одягнутися, речі покласти на плечі, і завели нас на площу Смольки[1]. Там ми сиділи на лаві добру годину. Нас питали, відколи ми тут, і дивувалися, що матуся пішла на такий крок, маючи роботу. Матуся шепнула мені, що коли нас відведуть на Вайзенгофа, то, може, вдасться щось вдіяти, а як на Пелчинську, до ґестапо, то звідти пряма дорога на «Піски». Через годину нас відвели на Пелчинську. Два «шупівці» йшли обабіч, один позаду. Матуся по дорозі дорікала собі, що не взяли мене до ґето. Я матусю втішала, що то врешті-решт не її провина. Вона робила для мене все, що могла, зрештою, життя своє віддала, а я й не припускала, що в Кордиби буде нам такий фінал. А радше то моя провина, адже матуся могла мешкати у п. Пйотровської, а крім того – така доля. У ґестапо нас відвели до невеликої кімнатки, де урядували три німці, які наказали нам повернутися до стіни, піднявши руки вгору. Тут уже не били. Сидів там якийсь поляк, який перекладав. Мабуть, він знав мого татуся, адже врятував нас від в'язниці на Пелчинській. На вулиці був мороз, а тут жарко. Я відчувала, що, стоячи у в цій позиції, зомлію, і шепнула про це матусі. Матуся спитала, чи можу я сісти на підлозі. Дозволили. О 8-й годині перекладач разом із одним німцем вийшли. Тоді мені підсунули стілець. Матуся й далі стояла. Два німці,

[1] Пл. Григоренка.

які зосталися, при нас налаштували англійське радіо. Пізніше один німець вийшов і залишився тільки один. Він також подав матусі стілець і взявся за телефон. – «*Jüdischer Ordnungsdienst*»? Коли пролунали ці слова, матусі наче полегшало. О 1-й годині ночі ми вже були в «*Julagu*», в комісаріаті. Там матуся побачилася з ред.[актором] Братом. Нас відвезли до в'язниці по вул. Вайзенгофа, до малесенької камери, де вже сиділи на землі 60 осіб, одне на одному, жінки, діти й чоловіки. Коли ми увійшли до камери, хтось відгукнувся з кутка: «О, ще один оселедець прийшов маринуватися». Хтось від дверей відповів: «Аж два!» Матуся не дала мені лягти на землю. Ніч і день ми простояли. Вранці жінки принесли з кухні каву.

За їжу для в'язнів кожен платив, тож ніхто не був голодний, але ні матуся, ні я нічого не могли взяти до уст. В камері було парко від поту і задухи, хоча було 22 лютого. В одному кутку стояла дірява параша, куди жінки й чоловіки справляли потреби. Хто мав знайомого або заплатив 100 зл., того виводили на подвір'я. У середу ввечері я випила кави, і вже не могла встояти. Матуся не дозволяла мені лягти, кажучи, що я завошивію, проте я їй відповіла: «Дав би Бог, щоб я ще могла підхопити тиф, але, на жаль, не діждуся його», – і лягла. Матуся теж хотіла лягти, але вже забракло місця, і матуся лягла на моє місце, а я на матусю. Вранці нас рахували. Жінок перевели до жіночої камери. Там було 100 жінок із дітьми, вони кричали, лежали покотом одна на одній. Пан Брат і вуйко Гірш звернулися з нашою справою до Форширера і

Газенуса. Форширер був начальником в'язниці, а Газенус – його помічником. Пізніше нас перевели до камери для протеже, і тут ми зустрілися з др. Таданьєром. Нарешті настав останній день перед вивезенням, а з нами нічого не діється. Ми уже рахували було години до вивезення. Хотіли його пришвидшити, бо це жахлива мука. У п'ятницю ввечері до камери увійшов Газенус, вибрав д-ра Таданьєра із сином і дружиною, молодих, красивих дівчат і вийшов із ними.

Ми зрозуміли, що все пропало. Я вже довше не могла стримуватися і розплакалася. Я боялася не стільки смерті, як того, що дітей не стріляють, а ховають живцем. Хтось молився за влучний постріл, інші співали гімни на івриті. Матуся мене заспокоювала і пообіцяла, що заслонить мені очі, коли почнуть стріляти. Я цілком заспокоїлася і приєдналася до тих, що співали. О 3-й годині ночі до камери зайшов звичайний міліціонер і викликав матусю. Матуся підійшла до дверей. Він спитав, чи має вона дитину, і ми вдвох вийшли в коридор. У коридорі стояв Форширер, який провів нас до камери з боку подвір'я. Там був др. Таданьєр та інші, кого раніше вивів Газенус. Але ми ще не були врятовані. Тут не було параші, бо для неї бракувало місця, звідси також не виводили на подвір'я. Було заборонено гучно розмовляти або чхати. О 7-й годині в суботу під'їхало перше авто. Коли воно поїхало, нашу камеру відчинили і по п'ять осіб виводили й вкидали до пивниці. Тепер ми були врятовані. Приїхав Енґельс[1]. Він прочитав

[1] Німець.

кілька прізвищ, у тому числі й наші, але міліціонер сказав, що ми поїхали першим автом. Вибрали ще кілька чоловіків для табору.

Вивезення відбувалося наступним чином: міліціонери відчиняли всі камери. [Службовці] «*Sonderdienst*» входили до них, вигукуючи: «*Heraus, heraus!*» – і били в'язнів кольбами. На авта піднімалися по сорок з лишком і лягали покотом, а чотири [службовці] «*Sonderdienst*» стояли на кожному розі з карабінами над ними. Після вивезення нас вивели з підвалу до камери і кожні дві години виводили по кілька осіб на волю, до «*Julagu*». Коли мене вивели, я аж похитнулася від свіжого повітря.

В казармі по вул. Шараневича[2], 5 я одразу помилася і переодяглася в матусину білизну. Мій і свій плащ матуся вивісила на балкон, щоб вони провітрилися. Пані Броня подала нам обід. Пополудні повернувся з роботи вуйко Гірш, він прийшов на обід і розповів, що Кордиба заходила до нього в четвер за матусиними речами, але вуйко вже не міг опанувати себе і накричав на неї.

Увечері матуся пішла до шпиталю. Вона відновилася на посаді й купила собі літеру «W». Купила негайно вакцину проти тифу для себе і для мене. Після третього уколу в мене почалася гарячка, моя рука спухла, розболілася голова, стало гірко в роті. І через три дні лихоманка не спадала. Матуся не хотіла класти мене до шпиталю, щоб я там ще чогось не підхопила, я 5 днів ходила з температурою. На шостий день

---

[2] Не існує.

з'явилася висипка, симптом тифу. Я вже не могла ходити, і мене відвезли до шпиталю.

Є така приказка – з дощу та під ринву. Так було і зі мною. Я пішла до шпиталю, лежала вже тиждень. Я була майже непритомна, коли вивозили пацієнтів. Матуся одягла мене і замість знести до авта, віднесла до лабораторії, накинула халат. У шпиталі я зустріла п. Таданьєрову, котра лежала поруч із моїм ліжком. Її синочок Олесь також мав тиф, але вже краще почувався і приходив до матері. Д-р Таданьєр помер від тифу. Матуся була поруч зі мною півдня. Через тиждень моєї хвороби матусю також почало лихоманити. Оглянувши її, лікар вирішив, що це тиф. Матуся лежала поруч зі мною, але через 4 дні гарячка у неї припинилась, і виявилося, що то був не тиф. А тепер, після перебування в інфекційній палаті, матуся очікувала на цю хворобу. Рена також захворіла на тиф і гангрену ніг. Була надія, що обійдеться ампутацією пальців ніг, але її забрали під час вивезення.

Одного разу вночі «*Sonderdienst*» оточив казарми «мансфельдівців», і 50 осіб вивезли до Жовкви копати ями. Там, на місці, 10 розстріляли, а 40 відвезли до табору. Вуйка Мундка застрелили в Жовкві. Тепер «*Julag*» скорочували, і один шпиталь розформували, а співробітникам дали будинок навпроти шпиталю.

Був уже травень. Я заходила до шпитального саду трохи попрацювати. В саду працювалося принагідно, адже було відомо, що врожаю ми вже не збиратимемо. Я бавилася тепер з Олесем, Мариською Максамер і Генриком Вайнером. Одного дня Генрик із матір'ю втік. Почалася

ліквідація «*Julagu*». Жінок з «*DAW*» уже переселили на територію «*DAW*». Вуйка Гірша збиралися відправити до табору. І настав передостанній день. Матуся сказала, щоб я сходила до тітки В. То було в понеділок. Я вийшла в колоні «*Rohstoff*» о 6-й годині ранку, на вулиці відірвалася від колони і щодуху побігла. Я підійшла до дверей з боку саду. Двері були зачинені. Я постукала, ніхто не відчинив. Я зіперлася на бар'єр і постукала у вікно. Крізь вікно я бачила Ірку та Лялю з матір'ю в ліжках. Мати читала газету, почувши стукіт, вона повернула обличчя до вікна і побачила мене, але знову піднесла газету до очей і не відчинила двері. Я ще трохи постояла, знову постукала, але ніхто не відчинняв.

Я пішла до вуйка. Другий склад пляшок був оточений українською поліцією, а вуйко велів мені тікати до «*Julagu*» і пролізти крізь дірку в огорожі. Я повернулася, зауважила групу «шварцівців»[1], які поверталися з нічної зміни до «*Julagu*», й увійшла разом із ними. О 10-й я вже була в шпиталі. Привіталася з матусею посмішкою. Пані Броня, коли мене побачила, мало не зомліла. Вночі матуся не могла заснути. У вівторок вранці ми збиралися до схрону в шпиталі. Вхід до нього провадив через грубку, з якої тягнулася в підвал труба. Цей вхід був із помешкання п. Лабінера. Пополудні приїхав Курцрок і забрав із «*Julagu*» свого батька, кузину Адлерберґову та Лабінера з дружиною і

[1] Так називали тих, хто працював на німецькій фабриці Шварца по вул. св. Мартина у Львові.

дитиною до табірної лікарні. Звідти Лабінери виїхали до Кракова. Вуйко не повернувся з роботи і не прийшов іще за речами до табору.

Матуся лежала в ліжку бліда. Я лягла поруч із матусею і спитала: «Чому переймаєшся? «Акції» ще немає». Але матуся відповіла: «Для мене «акція» уже триває, і хоча я маю ціанистий калій, смерть матиму важку через тебе. Що стосується мене, то я ні на мить не вагаюся». А потім нестримно заплакала: «Янулю, позбав мене цієї останньої муки і йди собі. Що з тобою буде, я вже не хочу знати, аби лиш тебе поруч не бачити! Іди, якщо ти мене любиш, іди до неї знову. Це приниження я візьму на себе, бо то я кажу тобі йти».

Але я не хотіла того й чути. Я відповіла: «Нащо мені жити? Я й так не виживу без документів. Чи ти, мамо, хочеш подовжити мені ці муки? Чи не буде краще відразу з усім покінчити, разом, в обіймах? Чим для мене самої може бути життя?»

Матуся почала мене благати: «Ти мусиш піти! Мусиш помститися за мене і татуся!» Я відповіла: «Чи помста мені тебе поверне? Чи варто задля цього мучитися? Яка мені від того користь? Чи не краще тепер отак лежати поруч із тобою – і покінчити з усім? Ти заощадиш мені, мамо, стільки страждань, стільки мук, які б на мене чекали!!!»

Я вела проти матері війну. Вона мені коштувала багато здоров'я. Я не могла більше дивитися на плачучу матусю. Її обличчя зморщилося, як у бабусі. Серце калатало так, що я чула його удари. Зрештою я погодилася, за умови, що матуся дасть мені на всяк випадок ціанистого

калію, але вона не хотіла мені дати. Дала мені на дорогу 2700 зл. і провела мене до воріт. Я попрощалася з п. Братом і його дружиною. Вуйко ще не повернувся з роботи. Матуся мене поцілувала і, коли я вже стояла у колоні, прошепотіла ще мені: «Мужньо терпи страждання задля твоєї матері!»

Я знову пішла до тітки В. Цього разу двері були відчинені, і я увійшла без стуку. Тітка, побачивши мене перед собою, вже не могла мене викинути. Я дала їй частину грошей. Тітка мала приятельку Гелену Новіцьку і в усьому їй звірялася. Новіцька був антисеміткою і під час погрому ходила бити євреїв.

Ліквідація «*Julagu*» вже завершувалася, і тітка не схотіла мене тримати вже через 5 днів. Я пішла до вуйка Гірша, але на «*Betrieb*» узагалі не залишилося євреїв. Від комісара-арійця я довідалася, що тут був обшук. Знайшли зброю і всіх «рогштофівців»[1] розстріляли, у тому числі мого вуйка. Я повернулася до тітки і наступного дня вирушила до табірної лікарні.

Я вийшла на світанку. Тітка забрала у мене гроші, кажучи, що буде намагатися щось для мене зробити. Вона дала мені дві скибки хліба. 200 зл. я у тітки забрала і взяла собі. Я пішла до шпиталю, до Курцрока, але Курцрок хотів утекти з дружиною, а два донощики, Пегеж і Швадрон, видали його, і Курцрок уже був покійний. Зі шпитального персоналу залишили тільки 17 осіб.

---

[1] Поширене серед євреїв означення співробітників уже згадуваної фірми «*Rohstoff verf assung*».

Ґустава застрелили під час ліквідації «*Reinigung*»[1]. У шпиталі я розмовляла з п. Адлерсберґ. Вона мені сказала, щоб я наступного дня пішла до «*DAW*». Я знову повернулася до тітки. Наступного ранку тітка знайшла картку з таким текстом: «Ласкава пані! У вас живе жидяра. Прошу покласти 20 тисяч, інакше з жидярою на «Піски».

Дорогою, коли я йшла та поверталася зі шпиталю, то не бачила жодного знайомого. Я зрозуміла, що листа на прохання моєї тітки відправила Новіцька. На прощання тітка сказала мені, що буде намагатися щось для мене виклопотати, а як не зможе – поверне мені ті гроші через п. Адлерсберґ.

---

[1] «*Reinigung*» – бригада в'язнів Янівського табору у Львові. Членів цієї бригади замордували у таборі в травні 1943 р. (див.: «Dwa dni» w «Uniwersytecie zbiorów» // Książki Woj. Żyd. Kom. Hist. w Krakowie. – Nr. 3).

VI

По вул. Янівській[1], 117 був трикотаж, у брамі стояв веркорднер. Мені довелося йому сказати, що я єврейка, аби він мене пропустив. Я пішла до «форарбайтерки» трикотажу Броні Мускат, де просиділа пів дня. На території *DAW* я знайшла п. Реділь, «форарбайтерку» «*Zuschnit*». Тут були казарми для 500 жінок, де було безпечніше, ніж у таборі. Шехтер був приятелем п. Реділь, і вона попросила, щоб він мене поселив у казармах. Я могла би піти до казарм як дитина, але мені порадили так не чинити. Поки що мені залагодили роботу обробниці, у «шварцівському»[2] цеху «*Schneiderei I*» в Ельзи Маро та Ганки Вебер, де не всі жінки були табірними, і я спала разом із ними в «цеху».

---

[1] Вул. Шевченка.

[2] Після ув'язнення в таборі решток вцілілих із Львівського ґето колишні працівники вже згадуваного заводу Шварца працювали у табірних швацьких майстернях, куди навіть перевезли машинки з колишнього заводу.

То були довгі бараки без стелі, і дощ просочувався крізь покрівлю. Директором був Ґебауер, керівником Мюллер, були також два наглядачі, які стежили за порядком: Баєр і Мельхіор. На кожні два цехи припадав ауфзегер-німець. Майстернями керували єврейка Габерова і Шехтер. Кожним цехом керувала «форарбайтерка»: Ельза Мармор, Ганка Вебер, Ружа Рубінштайн, Люся Мюнцер, Броня Мушкат, Циля Морґентрауб, Ружа Реділь, Ґрінбаум, Кон. Цех поділявся на групи. Кожна група мала бригадира, двох «цуріхтерів», «біґлера», 20 швачок-мотористок і 15 підручних. Керівником швейного бюро був Гільфердінґ, а технічного – Лебель. Адміністратори та форарбайтери були розквартировані в «*Gelände*». Комендантом жінок із казарм була Туся, Броніна сестра[1]. Казарми, то були чотири дерев'яні бараки, в одному з них був «*Waschraum*» і кухня. У трьох бараках без стелі, під самим лише дахом, стояли 5-поверхові нари. Через кожні дев'ять нар був проміжок, спали поодинці. Їжу отримували на «*Esskarty*», їсти доводилося напівлежачи, оскільки голова вдарялася в наступні нари.

О 6-й починалася робота. Я не могла ні виконати норму, ні всидіти увесь час на місці. Бригадирка групи Бауер часто кричала на мене. Ельза Маро мені нічого не казала. Я крутилася цехами. Під приводом, що йду до лікаря, я ходила на картонаж до Макса Боруховича.

---

[1] Помилка, вона була не сестрою, а братовою Мушкат.

Через два тижні я пішла до табору. В таборі я належала до тих, кому було добре. Я була знайома з Аксером[1]. Він влаштував мені, що я спала в бараку «*Wäscherei*», де було чисто і менше жінок. Я була знайома з Орландом[2] і не мусила стояти в черзі за супом. Пізніше Аксер залагодив мені обіди в «*Unterkunft*». Пополудні в суботу був вільний час, а до полудня лазня для жінок. У неділю вихідний був у «*Wäscherei*». Ельза Маро звільняла мене в цеху на неділю, і я йшла до табірного «*Unterkunft*», до Якубовичів. Туди часто приходили Іліан[3], Ґрюн[4], Френкель[5], Кляйнман[6], Герман із гармонією, і ми відпочивали години дві. О 6-й годині з казарм приходила і співала Франка Штайн. У *DAW* був також «арійський» цех. «Арійки» приходили вранці, опівдні йшли додому. О 6-й вони закінчували роботу. Серед них була Стася М.

Побудка була о пів на четверту ранку, о четвертій вирушали з «Frauenlager». У воротах, які ведуть на плац для перекличок, стояла хура з хлібом. Кухар подавав кожній наріжній із п'ятірки п'ять скибочок хліба, а вона передавала їх далі. «Орднер» і «ляґерполіцай» стежили за порядком, і як тільки хтось штовхався, негайно отримував

---

[1] В'язень, який працював у бюро і провадив «*Arbeitseinsatz*» (розподіл робочих завдань).

[2] У таборі перебував на становищі «оберкапо» (див. словничок).

[3] Псевдонім М. Борвича (Боруховича).

[4] Єврей-романіст.

[5] Активіст соціалістичного руху, журналіст.

[6] Відомий рисувальник і сценограф.

нагайкою замість хліба. Далі була кава, але тут, щоб її отримати, слід було поборотися, отож більшість відмовлялися від цієї гіркої, проте теплої бурди. До п'ятої ми могли балакати з чоловіками, а потім «ляґерполіцаї» розганяли їх, а ми шикувалися п'ятірками в колони. Колона налічувала сто осіб і «колоненфюрерку», і починалася перекличка. Варцоґ, який став «ляґерфюрером» після від'їзду на фронт Вільгауза, походжав між колонами і командував: nieder, auf, струнко, вільно, nieder, лягти – і повзти на животі або стрибати, а «ляґерполіцаї» контролювали і стежили за тим, щоб точно виконувати команду. Потім оркестр починав грати, і ми виходили з плацу. Біля будки «колоненфюрерка» рапортувала. Аксер записував. Перед будкою стояв лікар, д-р Бібер і «вахмани», відтак на перекличку збиралися аскари. Навпроти будки «kontrolstube», під будкою аскара, грав оркестр. Ми проходили повз бункер, звідти з-за ґрат визирали діти й дорослі, заздрячи нам. Ми входили до DAW. Біля брами Курцер приймав письмовий рапорт. Відтак Мельхіор забирав усе, що хто ніс, окрім миски і скибки хліба. Ми проходили повз будинок Ґебауера. Ґебауер і «ауфзегери» стояли перед ворітьми. І починалася праця, а радше «гепання» норми: чотири пари штанів або блуз чи плащів на кожну швачку, а помічниця мала їх викінчити отворами. Якщо норму не було виконано до шостої, то слід було сидіти до 8-ї, а наступного дня чорноробами носити цеглу і шурувати клозети йшла уся група.

Іноді бували періоди, що не було роботи, тож ми працювали тільки, аби щось потримати в

руках. А о пів на першу була півторагодинна перерва. «Кошарівки»[1] йшли одразу до казарм, де отримували хороший суп, зазвичай круп'яний, або картоплю. Ми мусили йти до табору. Якщо хтось залишався у цеху, то отримував 25 київ. Ми шикувалися колонами, що тривало півгодини. Два «ляґерполіцаї» та «орднери» приходили за нами та відпроваджували до табору. Біля будки Стрікс нас рахував. На плацу стояли два великих баняки, і два хлопці ділили черпаком суп. Хто мав протекцію, тому хлопець набирав черпаком гущі й наливав. В супі іноді були дві картоплини, кілька крупин ячменю і плавало листя кольрабі та морква. Орланд із нагаєм у руках стежив, щоб хтось не брав двічі. Ми стояли в черзі групами, спершу одна колона, потім друга, входили до їдальні. Через п'ять хвилин ми виходили з їдальні до воріт *DAW*. Ми мусили ще чекати, адже ворота відчиняли о другій. І знову гарувати, і знову ллється піт, аж одяг був мокрий. О шостій закінчення роботи і перекличка в *DAW.* Ми тягнулися, засапані, до табору. Перед «*Unterkunft*» грала музика. Її слухали діти вахманів. Аскари на плацу грали у футбол. Ми йшли до «*Waschraum*». Більшість ішли, щоб побачити знайомих або щось купити. У «*Waschraum*» уздовж зали були кам'яні підвищення, а в них жолоби, над якими по трубі текла проточна холодна вода. Обабіч зали були водогони. Потрібна була протекція, щоб отримати миску.

---

[1] Робітниці, які мешкали у казармах *DAW*, на відміну від ув'язнених у самому таборі.

На свисток Орланда ми шикувалися і йшли до «*Frauenlager*». Після нас милися чоловіки. У «*Frauenlager*» нам уділяли ще трохи супу, або шматок хліба з бурдою. Тут не було Орланда. Бебі дерся і репетував, «орднерки» били, але й далі панував безлад. У понеділок давали ложку заквашеного на сахарині бурякового мармеладу, дуже рідко масло-мед або зіпсований, смердючий глевкий сир. О дев'ятій світло мусило погаснути, а поки все заспокоїться, була десята. Кожної ночі контроль здійснював інший «вахман». Щоночі дві «орднерки» чергували й не спали. Вранці вони будили бараки, а вдень шурували «*Waschraum*» і виходок.

Перший місяць у таборі був жахливим, адже щодня, повертаючись із роботи, ми заставали дітей і дорослих із «*Julagu*» та бункера, котрих поруч із нами розстрілювали біля клозету. Вони мусили роздягнутися догола, речі рівно скласти купкою. З «*Frauenlager*» була вислана делегація, [з проханням] щоб місце страти перенести деінде. Воно було за кухнею. Ті трупи лежали кілька днів, аж поки збереться їх більше, тоді «бригада смерті» їх забирала і палила на «Пісках». В «бригаді смерті» були сильні чоловіки, дібрані з призначенням на смерть. Час від часу їх міняли. Вони були від нас відокремлені. Ми бачили їх лише здалеку, за роботою. Вони мали свій барак на «Пісках». На кожному кроці їх супроводжували німці з *CD*. Вони викопували трупи вбитих у серпні 1942 року. Речі, які знімали приречені, йшли на склад.

В амбулаторії *DAW* був знайомий лікар д-р Тане. Він працював разом із матусею за

російських часів у шпиталі на Дверницького[1], а за німецьких – по вул. Кушевича. Він сидів із матусею, ред. Братом і його дружиною у схроні Лабінера. Разом вони сиділи у «*Frauenlager*» на землі[2]. Пізніше Орланд його врятував. Від жінок із «*Wäscherei*» я довідалася, що ті, хто мав ціанистий калій, лягли колом і в одну мить усі отруїлися.

Другий місяць минув спокійно. Ми регулярно ходили до лазні, кожної п'ятниці чи суботи, на вулицю Шпитальну. Дорога була дуже прикра. Коли ми йшли містом, перехожі та діти витріщалися на нас. Не бажаючи виказати їм нашого жалюгідного стану, ми співали по дорозі веселі марші. Пополудні в суботу у нас був вихідний. Щоб відволіктися бодай на мить, ми влаштовували вечорниці, але попри це кошмарна дійсність не зникала, адже пісеньки та декламації були про неї.

Під час роботи було жахливо парко й задушно, а вночі блохи та задуха не давали нам спати. Сидіти надворі після 9-ї було заборонено, але відважніші жінки виходили. Я теж виходила за барак, і там ми співали та декламували. У такі ночі мені не раз крутилося в голові, і я складала віршики без рими.

Навпроти нас, на «Пісках» бухало полум'я палаючих трупів. Сморід отруював повітря. Я тужила за матусею, але не впадала у відчай, лише заздрила їй, що для неї все вже скінчилося. А я дивлюся на той вогонь, в якому вона, може, саме

[1] Вул. Лемика, Мушака, Свенцицького.

[2] Тобто, чекаючи смерті.

тепер палає, і знаю, що теж у ньому згорю. Такі хвилини, коли я міркувала подібним чином, траплялися вже рідко. Я хотіла скористатись останніми днями і насміятися досхочу, але наші усмішки були штучними.

Від певного часу я вже не могла крутитися по «*Gelände*». Посередині «*Gelände*» стояла лавка, на якій били [в'язнів]. І були т.зв. «*Scheiskarty*»[1]. Коли кого спіймали на «*Gelände*» без неї, то отримував 25 київ. У кожній групі були 3 «*Scheiskarty*». Одна на 15 обробниць, друга на 20 швачок-мотористок, третя для бригадира, цуріхтерів і біґлера. Ми замовляли у бригадира картку. Перед вбиральнею стояв «орднер» і без «*Scheiskarty*» не впускав. Отож, я не могла її брати з групи, бо наражала співробітниць на неприємності. Я мала одного знайомого «веркорднера», котрий подарував мені «*Scheiskarte*» для власного вжитку.

[1] Картки доступу до... туалетів.

VII

Біля воріт не було жодного німця. Курцер нервово привітав нас. Ми відчували, що щось діється. «Фероднери» не впускали до цехів, а посередині «*Gelände*» стояли всі німці. Нас охопила паніка перед сегрегацією, але німець Рерик причепив до лампи шнур. Отож, мала відбутися страта одного із нічної зміни. Нічна зміна влаштувала собі забаву. Всі упилися, а він мав револьвер, і сп'яну вистрелив. Я знервувалася під час паніки, а коли з'ясувалося, що то страта, опанувала себе і без хвилювання дивилася на того чоловіка, як він роздягався. Незадовго перед тим він продавав мило, і я придбала у нього шматок, а тепер Мельхіор (німець) пояснює йому, як він має сам собі вдягнути зашморг. Той спокійно, наче йдеться про гроші чи мило, в самих лише сподніх, видерся на рампу.

Мене вразила його байдужість, і я не могла далі дивитися, з яким спокоєм він накидає зашморг. Я вийшла з лави, але «орднер» звелів мені повернутися. Я повернулася і скерувала погляд на приреченого. Він уже висів, здригаючись. Я знову знервувалася, але не з жалю за тим повішаним чи через враження від тієї страти, або ж через страх перед смертю. Ця страта

лише відслонювала усвідомлення, якого я не могла тоді позбути сміхом чи жартом, проте з яким я не могла погодитися. Я тоді вперше побачила страту на власні очі. Попереднього разу я боялася навіть глипнути у бік приреченого.

Я тоді ще спала у цеху, а пішла до табору, щоб відвідати Люсі Газенус (вона тоді була «орднеркою»). У «*Frauenlager*» на плацу сиділи люди з «*Julagu*». Жінки подавали їм хліб. О 7-й прийшов Зілер (німець) для контролю. Він обійшов бараки, простежив за розподілом кави. Я вийшла з бараку до нужника і на середині дороги побачила, що ці люди роздягаються. Я боялася повернутися і боялася йти далі. Я заплющила очі, затулила вуха, затамувала подих, аби лиш не бачити і не чути, і щодуху побігла до вбиральні. В нужнику доводилося воювати за місце. Я боялася повертатися і не рухалася з місця, то одна мене штурхнула, що я ледь не впала в яму. Пролунало кілька пострілів, щойно тоді жінки стрималися і замовкли. Дві плакали, бо одна мала там синочка, а інша сестру. Я тремтіла, цокотіла зубами і увесь вечір не могла опанувати себе. Інші жінки, хоча й не були так близько, як я, але все бачили з бараків і не боялися, як я. Я не могла ні їсти, ні спати. Люсі мене втішала, що не слід перейматися, шкода нервів, адже те саме чекає й мене, а коли мене заберуть до табору, то я звикну до подібних сцен.

При повішанні я вже не боялася чиєсь смерті, чи власної, але не могла жодним чином з нею погодитися. Я дуже хотіла жити і відчувала, як щось у мені волає: жити! жити! Я не мала сили цього заглушити і не могла заспокоїтися. Мені

пригадалася одна неділя в Якубовичів, коли постало питання, чому немає жодного героїчного пориву серед євреїв. Кляйнман на це сказав: «Чи це не героїзм, коли молоді дівчата, без жалю, з піснею на устах, ішли на «Піски»?»

Я не могла з цим погодитися. Тобто, покірно і смиренно, так само, як той повішаний, змиритися зі смертю, – це героїзм? І я повинна бути такою героїнею? Ні, я мушу жити! Слушно, що шкодувати немає за чим, але я волію тепер помучитися, поголодувати, аби лише жити, бо я люблю життя. А хоча б і піти на «Піски» за те, що я хочу жити. Я не втечу, але чинитиму опір убивцям і не роздягнуся...

Якось мене зачепила пані Стася М. і сказала, щоб я зробила собі фото, вона з п. А. надішле його до Варшави, а через тиждень я отримую «*Kennkarte*» «і виїду з якоюсь пані з Брюхович до Варшави. Форарбайтер цеху Фляшнер потайки сфотографував мене. Я порадилася із Бумком Варманом. Він мав поговорити з М.

Це мало відбутися від імені якогось комітету. Я зауважила, що поруч із А. крутиться одна дівчина, Франя Тадель. Я поговорила з нею і спитала про характер А. Франя змалювала її в найкращому світлі. Я зрозуміла, що й цій Франі ті дві пані щось казали. Я спитала її про це, і вона злякалася, що я про це знаю. Я пояснила їй, що зі мною подібна справа, але я в це не вірю. Великих сподівань у мене не було, але я й не зволікала. Настав гаданий день виходу з табору для мене і Франі. І тоді вони зажадали від нас по 5 тисяч. Ми обидві відмовили. (Щодо п. М. і п. А. ми вдавали, що не знайомі). Ціна впала до двох

тисяч. Ми знали, що вони хочуть тільки наших грошей. Ми знову відмовили. М. і А., мабуть, хотіли вже вдовольнитися самою лише нагородою за видачу [втікачок німцям], і на гроші не сподівалися. Вони хотіли зробити з нами те, що зробили з Гільдою з «*Unterkunft*», яку переконали втекти, а відтак видали.

Ставало прохолодно, а наприкінці літа і самопочуття у нас погіршало. Я вже не мала терпцю до віршів. Ми вже не співали. Атмосфера теж змінилася. Щодня щось траплялося. Щодня когось розстрілювали або вішали. Шехтер, Габерова, Гільфердінґ і Лебель втекли. «Арійський» цех ліквідували. Арійки отримали посади в установах подалі від євреїв. Люди почали драпати. Франя втекла. Вона попрощалася зі мною і дала мені свою адресу.

І знову втекли двоє з «*Unterkunft*», і ми боялися репресій, тому не було над чим міркувати і не було чого втрачати. Наступного дня я вирішила втекти. В понеділок, о 12-й год. я пішла з групою до шпиталю. Аскар відчинив хвіртку. Всі вийшли, я була остання, і, замість увійти, я пішла просто по вулиці. Я сіла у трамвай. Сотні думок тіснилися в моїй голові, і під їхнім впливом я була п'яна. Мене огорнула сонливість, і я напружувала всі сили, щоб не заснути в трамваї. Я вийшла на Бернардинській площі і пішла з трійки до Пйотровської. Двері мені відчинила Геля Ґанґель. Пйотровської ще не було вдома, тож я балакала з Гелею. Прийшла п. Ядзя, ґречно мене привітавши. Вона не хотіла повірити, що я прийшла з табору. Вона гадала, що я все ще на вулиці Гофмана у М., а

мама, замість оселитися в неї минулого року, виїхала, бо її дивувало, що ми не з'являлися в неї. Тепер п. Ядзя не могла мені допомогти. Її шантажували через Гелю, і Геля була змушена ховатися в її батьків. Вона ще сходила до знайомих, шукаючи мені місце, але повернулася ні з чим.

Поки її не було, я вже не могла себе опанувати і заснула в кріслі. Я вийшла від неї заспана. П. Ядзя ще сказала мені на прощання, що коли я не оселюся у тітки, то, може, вона візьме мене до себе. Я йшла вулицею Личаківською. Мені стало байдуже, як тітка мене прийме, я би віддала все своє життя за змогу поспати зо дві доби. Дійшла до 74-го номера і постукала у вхідні двері. Ніхто всередині не відгукнувся. Я постукала ще раз і натиснула клямку. Двері були відчинені, в кімнаті в ліжку лежала сама лиш Льоля, а з кухні долинали голоси. Я спитала її, чи є хтось удома, окрім тітки та Ірки, але все одно попросила Льолю, щоб вона сама покликала матір. За мить вона повернулася, але замість тітки прийшла Новіцька (тітчина подруга). Новіцька вказала мені на двері і сказала: «Негайно забирайся, ти...»

Я була готова до лихого прийому, але такого не сподівалася. Я ледве доплентала до трамваю і назад до табору. Я стояла на платформі, готуючись зійти, коли зауважила Гайне[1] і ще одного німця. Я зійшла з трамваю, їх не було на вулиці. Я хотіла увійти до шпиталю, але хтось потягнув

---

[1] Його прізвище було Гайнен; есесівець, один із найбільших садистів Янівського табору.

хвіртку досередини. За мить хвіртка прочинилася, а на східцях стояв Гайне. Я швидко втекла і увійшла через ворота до *DAW*. Шихман спитав, звідки це я прийшла, але одразу ж розсміявся і сказав: «Ну, втікачко, не переймайся і негайно марш до роботи». Вдарив гонг, і я пішла просто на збірний плац.

У таборі через тих двох втікачів ліквідували «*Unterkunft*», і наступної ночі вже мали переселити «*Unterkunft*» до бараків. Оркестр перестав грати. Ще двох, котрих спіймали при втечі, повісили у «*Waschraum*». Ульріка Якубовича, ще одного механіка і водія посадили до бункера. То був дуже прикрий день у таборі, а до всього гнітючого, надходили єврейські свята, Новий рік. Я вже була така пригнічена, що мені не уділявся переляк і паніка. Я тоді зрозуміла, чому всі так спокійно корилися смерті. Мені перехотілося жити, і я відчула огиду до життя. Жінки крутилися неспокійно, стиха плакали. Ольга («орднерка») теж плакала. Аля пішла до кошар. Я одразу лягла на нари і тішилася, що бодай трохи збулося моє прагнення, і я зможу зручно поспати. Я була до краю змучена і виснажена після невдалої втечі, й одразу ж заснула. Через годину мене розбудив Бебі, який прийшов на контроль і спитав мене: «Янка, то ти сама спиш?» Я відповіла йому, що тільки цієї ночі, і Бебі пішов, але якась жінка дерлася на нари. Я спитала її, навіщо, вона відповіла, що Бебі їй виділив місце тут. Я спитала її, а це чому? Адже досі вона спала у 5-му бараку. Вона відповіла мені: «А яка тобі справа, тут буду спати, і все!» – вона кинула свій вузлик із речами і почала роздягатися. Раптом

щось злетіло з її по-чоловічому оголеної голови мені на руку. Я поглянула на неї з огидою, а вона посміхнулася і сказала, що це диво, якщо у мене нічого немає на голові, бо тут же табір. «Не заглядайте мені, пані, до голови, а замість гризти цукерки, придбайте краще «Cuprex», як я, то теж не матимете вошей», – відповіла я. Взявши свої та Аліні речі, я поклала їх на Ольжиних нарах і вийшла перед барак. Було зимно й темно, але я не відчувала холоду, я забула про «арійський» квартал, про страти. У мені піднялася лють на Бебі. Але я нічого не могла вдіяти, адже сусідкою на нарах цієї жінки була наречена ляґерполіцая, і їй не хотілося спати з нею поруч, тож Бебі ту жінку прибрав, а що я була заспана і не відповіла рішуче, тож сама собі винна, але поруч із нею спати не буду. В бараках уже згасили світло, я почала тремтіти від холоду і повернулася в барак. Я лягла на нари Люсі, яка ще не повернулася з кухні. Жінки кричали, Ольга на них верещала, заплакана. Вона була надзвичайно розлючена, бо мусила ще замінити «орднерку» Льольку (хвору). Люсі повернулася, коли все стихло і майже всі спали. Ольга встала, підійшла до нас, а Люсі пошепки переказувала новини. Отож, завтра, мабуть, всі з «*Unterkunft*» перейдуть до бараків. Орланд із дружиною і Рисєк[1] теж. Лазні уже не буде. Лілька лежить хвора, її «ляґерполіцай» мав із нею втекти. Вони зробили підкоп під будкою аскара, котрий дав себе підкупити за умови, що Лілі втече, а тим часом він сам утік.

---

[1] Аксер.

Розмова з Ольгою закінчилася, і Люсі шепнула мені: «Як маєш знайомих, то завтра ж тікай».

Я розсміялася, згадавши сьогоднішню екскурсію в «арійський» квартал. Люсі здивувалася, чому я так істерично регочу. Тож, нічого не кажучи, я показала їй 10-разовий трамвайний квиток із уже вісьмома використаними білетами, пам'ятку про експедицію. Люсі почала плакати, я хотіла було її заспокоїти, але чим? Я дуже добре її розуміла. Тепер вона переживала все те найгірше, що я переживала досі, оту боротьбу із самою собою, бо те, що волало в мені: жити, а після повернення від тітки замовкло, – то була душа. А тепер я вже не мала душі, і цілковито змирилася з долею, я була живим мерцем. От лише, я була настільки відважна, щоб піти до «арійського» кварталу, а Люсі боїться туди піти. І в цьому я її розумію. Вона жила під Львовом як наречена якогось поміщика, а донесла на неї її подруга. Чотири місяці вона сиділа на Лонцького, і від «Пісків» її врятував Рисєк. Їй не було до кого піти, а йти за смертю, то краще в таборі разом із Рисєком, Ольгою і всіма. Я гладила її по великому, чорному коку на голові й намагалася її втішати, але не мала чим, зрештою, я сама потребувала розради.

Наступний день, вівторок, був днем скорботи. Вранці було вивезено зі шпиталю навіть тих, хто прийшов на перев'язку.

В обідню пору я пішла до табору на обід. Орланд в їдальні вголос від свого та інших «ляґерполіцаїв» імені виголосив привітання такого змісту: «Зичу вам, щоб разом із Новим роком до вас прийшла свобода». У відповідь на побажан-

ня пролунав плач. Усі плакали, й Орланд плакав (до війни він учився на рабина). Ми подавали руки одне одному. Я підійшла до Орланда, бажаючи йому дожити втіхи від синочка. Мені хотілося плакати, але сльози тільки стискали горло, і я не могла їх видобути. Це слово «свобода» здалося мені таким далеким, недосяжним, що я навіть не могла уявити себе на волі. Ми повернулися до *DAW*. Роботи не було, тільки «ауфзегер» кружляв по цеху. Я не могла всидіти склавши руки на стільці й утекла з цеху. Я одразу ж наштовхнулася на М. Вона стояла, задерши носа вгору, пишаючись тим, що після ліквідації «арійського» цеху залишилася в *DAW* «ауфзегеркою». Вона привітала мене, кажучи: «Ну, й дурна, могла б свята провести у Варшаві, а так – чекай тут смерті».

«Чи бува, замість до Варшави, я не поїхала би на «Піски»? Га?» – сказала я і, не чекаючи відповіді, втекла.

Я кружляла цехами і кожному зустрічному казала коротке побажання: «Дочекатися кінця» або «свободи». Мені набридло повторювати ці фантастичні побажання, тому я механічно мовчки подавала руку. Майже в кожної були сльози на очах, адже будь-які свята породжують масу чулих спогадів про пережиті в родинному колі святкові дні. У мене свята не породжували жодних спогадів. У нас до війни батько не читав молитов, не палали свічки. Тільки в піст я сідала з батьком до столу, бо матуся постувала. Рік тому, на Новий рік я повернулася з Чорного Дунайця до Львова. Ах, яка я була щаслива, будучи поруч із матусею!

Я повернулася до цеху саме тієї миті, коли пролунав гонг. Ми висипали з цеху, йдучи п'ятірками, на плац перекличок. «*Wäscherei*» врешті повернулися. Я увійшла до їхнього бараку. За столом сиділа Якубовичева, перед нею палали свічки, а навколо тулилися заплакані жінки з побажаннями. Вона спокійно їм відповідала, наче її син не сидів у бункері. Я не могла дивитися на ці сцени й вийшла. В інших бараках жінки також плакали на нарах.

Були два істинні дні плачу. Через два дні втікачі повернулися до табору. Одразу ж відновили «*Unterkunft*», оркестр грав на перекличці, Якубовича випустили з бункера, а лазня знову мала відбуватися нормально. Втікачі отримали по 100 нагаїв і пішли на чорну роботу.

З нагоди свят у бараку «*Unterkunft*» у п'ятницю, в останній день перед постом, влаштували пиятику. Ми дуже тішилися, і в п'ятницю до обіду, скориставшись відсутністю «ауфзегера», стіл підручних, за яким я сиділа, влаштував у кутку концерт. Ельза Канторська співала, Данка Бухгольц насвистувала, а я з іншими трохи потанцювала і поспала під столом. Жінки тішилися, що буде добрий суп, бо кількох жінок з *DAW* узяли на кухню. І справді, Орланд потурбувався про святковий обід для нас. Був густий, просяно-квасолевий суп, і біля входу до їдальні Бебі наділяв двома скибками хліба та яблуком. З насолодою я чекала вечора, щоб після повернення до табору, не вмиваючись, одразу ж лягти, і, завдяки переведенню годинника на зимовий час, на годину довше поспати, а завтра субота – купіль і півдня вихідного! Ми по-

вернулися уже вночі, жінки запалили на нарах свічки і, плачучи, молилися. Я сіла на нари сусідки, яка палила свічку. Я дивилася на полум'я і почала вірити, що Бог бачить, як попри такі жахливі умови, ми шануємо Його, і, може, ще в останню мить Бог не дасть убити тієї жменьки, що зосталася.

Я лягла на свої нари. Аля спитала мене, чи буду я поститися? Сама не знаю, піст – це релігія, пам'ятка про страждання євреїв у неволі єгипетській[1], а я таки ж єврейка. Глибше я не хотіла замислюватися, бо відчувала, що знову перестану вірити в існування Бога, а віра теж була надією. Я вирішила дотримуватися посту.

Побудка, перекличка, оркестр грав, як завжди. Колони з *DAW* вишикувалися до купелі. Дві години я дубіла від холоду, перш ніж нас 10 разів перерахували і вишикували. Ми вирушили під посиленою охороною аскарів і ляґерполіцаїв. Борґен проводив і «орднерок». Ми швидко марширували, співаючи. Перехожі витріщалися на нас, і дехто йшов за Лількою аж до лазні. Борґен[2], природно, побив кількох жінок. Несподівано під час побоїв хтось дав йому в морду. То був єврей Краут (військовополо-

[1] Вочевідь, мова йде про осінні єврейські свята – Новий рік (Рош-а-Шана) та Судний день (Йом-Кіпур, в який євреї постують). Але Яніна, яка в дитинстві не отримала традиційного єврейського виховання, сплутала ці свята з весняним святом Песах, яке як раз і святкується на честь визволення євреїв з єгипетської неволі.

[2] Ляґерполіцай.

нений офіцер) із *DAW*. Перекупки і гендлярі оточили нас, але з огляду на свята жодна нічого не купувала, і як виняток панував повний порядок. Ми дійшли до лазні, але тут жінки кинулися до дверей, штовхаючи одна одну та б'ючись за першість. Перша група увійшла. Мені не хотілося стояти й чекати, бо мені знову зробилося зимно, і ноги боліли. Я попросила перукаря, з яким познайомилася на обідах в «*Unterkunft*» – він тепер був «орднером», – щоб він пропустив мене через парадний вхід. Що то за насолода була – увійти під гарячий душ. Я помилася, і коли перша група вийшла, а друга роздягалася, сама під єдиним душем я насолоджувалася теплом. Я не хотіла виходити з тепла, щоб чекати і штовхатися у холі з іншими жінками, тож перечекала другу групу в кутку і знову пішла під душ. Жінки билися, втискалися по 10 під один душ. Аскар або німець мусили увійти і вдарити, щоб стало тихо. Після купелі знову почався підрахунок. «Панна Франя» (таке прізвисько ми дали Борґенові) не шкодувала гарапника, і кінці його нагайки міцно оперіщили мені плечі, але я вдала, наче нічого не трапилося. Мені було значно прикріше від того, що мене ударив єврей. На зворотному шляху вже не було такого порядку. Аскари стріляли для построху, а гарапник «панни Франі» врядував безупинно, аж аскар заступився за одну з жінок, і Борґен почав з ним лаятися.

У таборі ми пішли одразу до їдальні. Перед їдальнею стояли банки з супом, але жодна його не взяла. В їдальні Орланд нас замкнув. Увійшли 10 чоловіків і молилися з Орландом. Одні жінки

вийняли клаптики паперу із написаною молитвою за покійних, інші плакали. Аніж молитися чи плакати, я знову почала сумніватися. Чи не була це самоомана? Навіщо піст? Чи взагалі існує якийсь Бог? І я знову перестала вірити.

Я повернулася у «*Frauenlager*», але голоду не відчувала і заснула. О 4-й год. я прокинулася і разом із Алею ми з'їли по шматку хліба з ковбасою. Я була єдина в бараку, хто перервав піст. Аля і Ольга взагалі не постили. Наївшись, я з насолодою повернулася на бік і заснула знову аж до ранку.

Потроху робилося справді зимно. Оркестр знову грав, «*Unterkunft*» відновили. Я не могла спати ночами і страшенно мерзла. Варман[1] і пані Ґрюн втішали мене, що я ще вийду в «арійський» район і виїду до Кракова. Я їм не вірила. Моє самопочуття не змінилося. Зрештою, я не могла собі уявити, щоб «хтось» міг про мене потурбуватися, щоб я вижила. Адже люди є великими егоїстами, і навіщо для якоїсь там Гешелес, якій до війни добре велося, ризикувати власним життям? І то безкоштовно?

Я почувалася дедалі гірше, в мене не було жодних сил, ні волі до життя. У вухах я постійно чула лише останні слова моєї матері: «Мужньо терпи страждання задля твоєї Матері». Лише ці слова підтримували мене. Проте іноді я забувала про них і мала жаль до матусі. Не раз мене била пропасниця, мені ставало зле. Я попросила

[1] Варман (псевдонім Бронек).

знайомого лікаря, д-ра Герцля, щоб він записав мене на один день до списку хворих, і я залишилася б у бараку впродовж дня. Увечері я пішла до «*Waschraum*». Уже поверталося *DAW*. Раптом Рена кинулася до мене, відтягла убік і прошепотіла: «Борухович бере нас до Кракова, від'їзд завтра!»

Я слухала, що вона каже, але її слова не досягали моєї свідомості. Чоловіки уже поверталися. Ми вийшли назустріч кузенові Рени і Варманові. Варман навчив мене, що о 4-й год. на розі вулиць Сонячної[1] та Шпитальної, під аптекою ми маємо бути разом. Тримати газети в руках. Підійти до пані в бордовому плащі й сказати пароль: «Бронек».

Наступного дня, у вівторок, під час обідньої перерви я пішла попрощатися до Якубовичів. Бумек теж там був. Він ще повчав мене, щоб я була відважна і смілива. Я не боялася виходити з *DAW*, але була якась незграбна, мені здавалося, що я бачу все уві сні, і я була сонна й маломовна. Я йшла поруч із Реною, з кухарями казарми, які йшли до лазні на вул. Шпитальну. Зоська Механік співала марш «Ich fuhr a hajm»[2] – «повертаюся додому», – і мені здавалося, що я чую в тому марші: «Я повертаюся додому, я повертаюся до життя». Позаду йшли Айзенберґ, Дубс і «веркорднер» Олесь. Колона повертала вулицею Рапапорта, а ми пішли просто Янівською вниз. На визначеному місці ми зустрілися з пані

[1] Вул. Куліша.

[2] Єврейська народна пісня.

Зюткою[1]) і пішли на вул. Вежбицького[2]. Там ми застали Бумка[3], котрий чистив молоком куртку. Бумек дав нам адресу, за цією адресою ми переспали ніч у пані Вінярської. Я вже була Марисею, а Рена – Ельжбетою. Вже лежачи у ліжку, ми на радощах поцілувалися.

Увечері в середу ми попрощалися з п. Вінярською, і за нами прийшла пані Зютка. Вона сказала, що Бронек уже виїхав. Після втечі мене, Рени, Галі та Рениного кузена в таборі не було жодних прикрощів. Після втечі Бронка товариш із його п'ятірки сидів у бункері, але відкупився. Ельжбета мною командувала: «Марисю, йди, Марисю, швидше, Марисю, сідай, Марисю, встань». Рухи я виконувала автоматично, як трирічна дитина виконує накази своєї бонни. Їдучи потягом, я ще не вірила, що їду до життя, до Кракова, мені здавалося, що я чую гомін жінок у бараку: Ольга Ґрюнфельд («орднерка») і Бебі кричать, щоб був спокій.

У Кракові ми побачили Макса[4]. Пан С. просив мене в таборі, щоб я переказала йому від нього вітання, але я забула. Потім ми послали телеграму до Бронка. Я розсталася з Ельжбетою. Вона поцілувала мене на прощання, а я автоматично потисла їй руку.

---

[1] Ю. Рисінська – зв'язкова Ради допомоги євреям у Кракові.

[2] Вул. О. Бальзака.

[3] Про способи виведення з табору в'язнів-членів таємної організації до міста див.: Literatura w obozie // Książki WZKH. – Nr. 5).

[4] Борвича.

Пані Зютка завела мене до пана Метека[1]. Мені здавалося, що я прокидаюся від летаргічного сну і не знаю, де знаходжуся. Я не могла собі усвідомити, що лягаю в ліжко в кімнаті, і ніхто не порушує тиші.

[1] Мечислав Пйотровський (співробітник Краківської Ради допомоги євреям).

Епілог: Повернення до Львова

Я повертаюся до Львова. Після появи перекладу моїх спогадів українською я повертаюся в уяві до міста мого дитинства. У цьому місті я пізнала пахощі квітів і щебетання птахів, рвала маргаритки на травниках Високого Замку і збирала каштани на Гетьманських Валах, простувала алеями квітуючих черешень. Ті дитинні миті освоєння з життям не забуваються. Пізніші ж переживання, описані у спогадах, я намагалася стерти з пам'яті. Я тікала. Я багато разів тікала зі Львова. Я намагалася приглушити пам'ять, щоб жити нормальним життям, як більшість моїх ровесниць у школі, виші чи на робочому місці.

Я усвідомлюю, що ці спогади позбавлені літературних принад, проте мають історичну вартість. Окрім моєї особистої історії, в них занотовані події, які стосуються єврейської громади. Скажімо, у них згадані двоє голів громади (кагалу), які по черзі нею керували: д-р Юзеф Парнас, д-р Адольф Ротфельд. Парнаса розстріляли, бо він відмовив німцям громадити людей для вивезення у табори, Ротфельд не витримав напруги, чуючи постійні домагання німців, і

помер від серцевого нападу. Це свідчить на користь їхньої моральної постави. Кілька разів у спогадах згаданий д-р Максиміліан Курцрок. Він водночас керував шпиталями в ґето й таборі, міг вільно пересуватися між тими двома скупченнями євреїв, що й використовував для постачання табору ліками. З наближенням ліквідації ґето його роль зв'язкового завершилася. Тоді Курцрок задумав утечу, намагаючись також врятувати молодих співробітників шпиталю. Він організував виїзд із фальшивими документами до Дніпропетровська, де вони мали приєднатися до бригад, зайнятих спорудженням оборонних укріплень. План не вдався. Два євреї, прислужники гестапо, Пегеж і Швадрон, упізнали Курцрока на головному залізничному вокзалі та видали всю групу. Для літніх працівників із родинами Курцрок потурбувався облаштувати бункер у підвалі шпиталю. Мешканці бункера пережили в ньому період ліквідації ґето, але пізніше, не маючи жодних засобів існування, самі себе видали. Вони загинули на території табору.

Читачеві, який терпляче здолає до кінця ці недовгі спогади, я мусила би бодай коротко оповісти про подальшу долю авторки. Я завдячую моїм життям багатьом шляхетним особам. У Янівському таборі я познайомилася із Міхалом Борвичем, також в'язнем, поетом і письменником. Борвич мав приятелів-поляків у Кракові, членів підпільної організації Руху Опору і Ради допомоги євреям. Він передавав їм документи про Янівський табір, які містили

написані в таборі літературні твори, у тому числі й мої вірші. Знаючи про близьку ліквідацію табору, приятелі організували йому втечу. На прохання Борвича, вони допомогли втекти ще кільком особам. Мені пощастило опинитися серед них. Сама втеча не була надміру складною, адже раз на два тижні в'язнів виводили до лазні поза межами табору, і можна було обережно від'єднатися від маршової колони. Для втікача проблемою було «куди тікати»? Його одразу ж було легко розпізнати і видати в руки ґестапо.

Першим етапом після втечі з табору було кількагодинне перебування в самому Львові, у певній українській родині. В її помешканні втікачів переодягали, годували та споряджали фальшивими документами. У Кракові я кілька разів міняла адресу. За дорученням Ради допомоги євреям пошуком місця проживання опікувалася Марія Гохберґ-Мар'янська. Першим притулком стало помешкання Ванди Яновської (Вуйцик). Ванда була фахівцем із макіяжу, удень вона приймала німкень у своєму салоні краси, а вночі в неї працювали над виготовленням фальшивих документів. Удома у Ванди я й написала ці спогади.

Останнім моїм притулком аж до завершення війни став дитячий будинок Ядвіґи Стшалецької в Пороніні, у прекрасних польських Татрах, куди той сиротинець потрапив у 1944 році після поразки Варшавського Повстання. Тут мешкали близько двадцяти єврейських дітей, єврейки були також серед персоналу. Після війни він перебрався до Сопота, а його вихованці отримали

змогу закінчити середню школу. Здавши екзамен на атестат зрілості, наприкінці 1950 року я емігрувала до Ізраїлю.

В Ізраїлі я певний час мешкала в кібуці, а відбувши дворічну службу в армії, почала вивчати хімію, водночас працюючи, щоб заробити на прожиття й оплату навчання. Хімія сама по собі є прекрасним світом. Я завела сім'ю, народила дітей, захистила докторську дисертацію. Родина та інтенсивна дослідницька праця в Техніоні, а відтак в Інституті Вайцмана та Мюнхенському університеті, не залишали часу для роздумів про минуле, хоча воно вперто відлунювало в підсвідомості.

Коли мені минуло шістдесят п'ять років, моя фахова кар'єра завершилася. Наступні десять років я вивчала цікаву для мене проблему: як могло трапитися, що в Німеччині, де на початку XX століття сформувалася найкраща на той час наукова еліта світу, міг постати жорстокий нацистський режим, який опанував усю Європу. Водночас мене захоплювали люди, які відважилися чинити опір Гітлерові в самій Німеччині. Внаслідок десятирічної роботи в архівах постала опублікована на івриті книга «"Біла Ружа" – студенти й інтелектуали до і після приходу Гітлера до влади». «Білою Ружею» називалася група студентів разом із одним професором, яка діяла у Мюнхені в 1942–1943 роках. Вони були страчені.

Біологічний годинник організму поволі робить свою справу, слабнуть зір і слух, затирається пам'ять. І тепер, коли мені минає восьмий

десяток, доживає віку покоління Другої світової війни. Я повертаюся в уяві до Львова, але не того, з юних літ. Я повертаюся, розуміючи, що мій Львів – повсюди, що він у серці кожного вигнанця з рідного села чи міста і кожної людини, якій лихоліття відібрало батьків і родичів.

Яніна Гешелес,
Хайфа, жовтень 2010

СЛОВНИЧОК

«Акція» (*aktion*) – масовий примусовий збір євреїв у одному місці перед «виселенням» на смерть у газових камерах.

Аскар (*askari/ascari*) – зневажливе німецьке означення формувань найманців, які складалися з колишніх совєцьких військовополонених («власівці»). У львівському таборі аскари виконували роль вартових на спостережних вишках, які оточували табір, відтак ці вишки зазвичай називали «аскарськими».

Ауфзегер (*aufseher*) – німець (цивільний), котрий наглядав за в’язнями, переважно у майстернях.

Біґлер (*bigler*) – прасувальник.

Вахман (*wachman*) – у широкому сенсі, вартовий (службовець німецької варти у таборі – *Wache*), у вужчому сенсі, найнижчий ранг в українських найманих формуваннях (*SS-Wachman, SS-Oberwachman, SS-Zugwachman, SS-Oberzugwachman*).

Веркоднер (*werkordner*) – служба нагляду за порядком у майстерні.

Колоненфюрер (*kolonnenführer*) – провідник колони, бригадир.

Ляґерфюрер (*lagerführer*) – німець-керівник табору.

Ляґерполіцай (*lagerpolizei*) – внутрішня поліція, яку набирали з-поміж в'язнів табору.

Оберкапо (*obercapo*) – головний «капо» (походить від італійського *Capo* – чільний), у деяких таборах керівник групи в'язнів.

Орднер (*ordner*) – днювальний.

Форарбайтер (*vorarbeiter*) – керівник групи в'язнів.

«Цех» – так називали, незалежно від словникового значення, окремі майстерні, а в зв'язку із цим загал в'язнів, котрі працювали в цій майстерні.

Цуріхтер (*zurichter*) – підготовчі роботи.

Arbeitsamt – бюро праці.

Ausweis – посвідчення особи.

Betrieb (підприємство) – майстерня в таборі.

***DAW* (*Deutsche Ausrüstungswerke*)** – німецьке підприємство-зброярня, концерн майстерень у таборі. У львівському таборі цей концерн включав усі майстерні, а не лише ті, де виготовляли зброю.

Eskarte – картка, яка давала право на кращий суп; нею забезпечували в'язнів, які мешкали в «кошарах» і мали певні привілеї, порівняно з табірними в'язнями.

Frauenlager – частина табору, де перебували жінки.

Gelände – територія.

Gesundheitskamme – Палата Охорони Здоров'я, примусова організація представників медичних професій під час німецької окупації.

«***Haushalt***» (домашнє господарство) – посвідка, яку німецькі бюро праці видавали жінкам (матерям, дружинам), які вели господарство зайнятих на виробництві євреїв-чоловіків. Упродовж певного часу така посвідка заміняла жінкам, не зайнятим у виробництві, робочу картку.

Jüdischer Ordnungsdienst – Єврейська служба порядку, єврейська поліція, організована німцями.

«***Julag***» – акронім від Judenlager (єврейський табір).

Kontrollstube – контрольна будка.

Meldekarte – посвідчення особи, яке видавали євреям.

Reinigung – так скорочено називали підприємство прибирання міста; в Янівському таборі у Львові одну з бригад виділяли для цієї діяльності.

«***Rohstoff***» (сировина) – так скорочено називали німецьку фірму, яка займалася видобуванням сировини з відходів.

Sanitätspersonal – медичний персонал.

Schneiderei – назва швацьких майстерень.

Schupo – акронім Schutzpolizei, еквівалент поліції порядку (*Ordnungsipolizei*) у Німеччині, натомість у колишньому Генерал-Губернаторстві до складу *Ordnungsipolizei* входили *Schupo* і жандармерія.

***SD* (*Sicherheitsdienst*)** – СД, служба безпеки.

Sonderdienst – формування, утворені з поляків, українців, фольксдойчів, райхсдойчів, підпорядковані адміністративним органам, для виконання спеціальних завдань на території колишнього Генерал-Губернаторства.

***SS* (*Schutzstaffel der NSDAP*)** – охоронні загони нацистської партії, преторіанська гвардія фюрера, яку від самого початку очолював Гіммлер.

Wäscherei – пральня.

Waschraum – умивальня. В Янівському таборі у Львові великий барак із бетонними жолобами.

Wohnungsamt – бюро розподілу житла (у даному разі, при Єврейській Раді).

«***Unterkunft***» – так зазвичай називали у Львівському ґето будинок, в якому урядували німці. У Янівському таборі так називали приміщення для бюро, а відтак усіх тих в'язнів, які працювали в бюро.

Zuschnitt – приміщення для розкроювання.

Zwangsarbeitslager – табір примусової праці.

ЗМІСТ

«…не роби своє серце жорстоким та не стискай руку свою перед братом твоїм, який потребує допомоги »

(Дварим, 15:7).

15 травня 1998 року відкрився Всеукраїнський єврейський благодійний фонд «Хесед-Ар'є» … Як давно це було? Та чи давно? Чи час підводити підсумки?

«Присвяти себе тому, щоби робити добро, тоді зло зникне само собою»…

Ми це зробили. І сподіваємося, що зла стало менше, а добра трохи більше.

Ми були в постійному русі. Ми відкривали нові програми і виставки, проводили фестивалі й організовували конференції, друкували газету, видавали книжки та ліпили з глини, лікували хворих та доглядали за немічними, годували голодних та видавали медичне реабілітаційне обладнання, виховували «важких» дітей. Ми розмальовували батіки і танцювали, гастролювали та приймали гостей у себе, а ще ремонтували сантехніку в квартирах у підопічних, видавали гуманітарну допомогу, підставляли руки в тяжку хвилину, поздоровляли та співчували…

Ми відчували себе необхідними. Ми допомагали тим, хто цього потребував, а вони – нам. Ми дарували одне одному любов, милосердя, співчуття. Ми побудували наш Єврейський Дім! Звичайно, все було не так легко, як здається. Роки принесли мудрість та терпіння. В нас ве-

лик і плани, але!.. Якщо хочеш розсмішити Б-га, розкажи йому про свої плани…

Ми пишаємося своїм Хеседом. Ми любимо свою роботу. Ми вдячні всім добрим людям в усьому світі, котрі вміють співчувати і допомагати. Ми вдячні нашим безкорисливим помічникам – волонтерам! Ми вдячні всім, хто займається спільною з нами справою!

Отже, 15 травня 2011 року першому Хеседу на Західній Україні виповнюється 13 років... За єврейською Традицією — це повноліття, час зрілості, усвідомлення того, що добре, а що погано, відповідальності за свої вчинки. Виконано багато, але ще більше попереду!

«…Немає кращого способу відсвяткувати свій день народження, ніж зробити добру справу…», – казав Рабі Менахем-Мендл Шнеєрсон. Добра справа – видання «Щоденника Яніни Гешелес» – найкращий подарунок для нас в день нашого народження.

З питань замовлення та придбання
літератури звертатися:
Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
04070, Київ, вул. Волоська, 8/5
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
корпус 5, кім. 210
тел./факс: (38-044) 425-60-20
E-mail: litera@ukma.kiev.ua
http:duh-i-litera.kiev.ua
Надаємо послуги «Книга – поштою»